

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXV. broj 4 (145), Zagreb, listopad-studeni-prosinac 2019 /tišrei-hešvan-kislev-tevet 5780

90. godišnji jubilej: Paul Lendvai

Majstor svog zanata

Paul Lendvai izbjegao je usud Holokausta, a jednako tako i represije staljinističkog komunizma, ali se nikada nije odrekao svojih socijalno-liberalnih uvjerenja i humanističkih ideala, naivno vjerujući kako nikada ništa nije tako loše, a da se ne bi moglo popraviti. S humorom doajena, protkanim blagom (samo)ironijom i suptilnim sarkazmom, danas zaključuje: „Znam, bio sam naivan, ali da nije bilo te naivnosti koja me nosila i vodila, s vremenom bih postao stari židovski cinik koji komentira, ali ne djeluje, i koji čeka da drugi umjesto njega pokušaju popraviti svijet“

Piše Jaroslav Pecnik

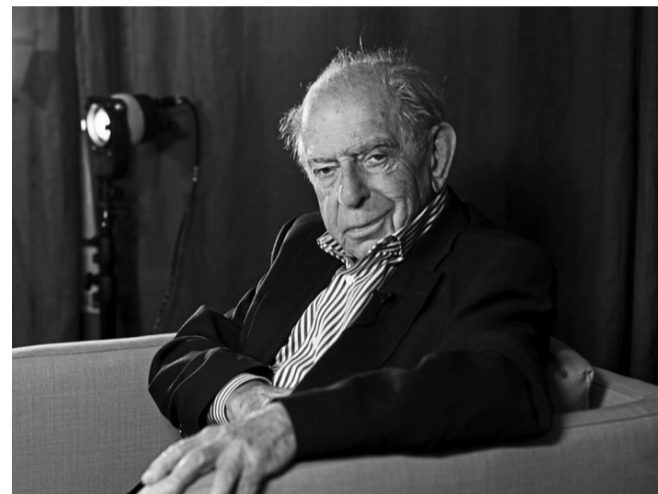
Paul Lendvai danas je nesumnjivo najveći i najvažniji živući srednjoeuropski novinar i publicist, ali i pisac izvanserijskih povijesnih, politoloških i kulturoloških eseja i knjiga u kojima je temeljito, živo, sjajnim stilom i rafiniranim jezikom obradio brojne teme, napose one koje se odnose na problematiku židovstva, judaizma i antisemitizma, redovito o Srednjoj i Istočnoj Europi u širokom rasponu od 19. stoljeća, preko Prvog i Drugog svjetskog rata, zatim hladnog rata i blokovske podjele svijeta, do pada Berlinskog zida i komunizma. Nametnuo se britkim promišljanjima kao vodeći analitičar tih tragičnih vremena i događaja, a posebice tegobne postkomunističke tranzicije država i društava s tih prostora. Mnoge su mu knjige postale pravi bestseleri, ali jedna se ipak izdvaja, to je njegova, danas već klasična, studija naslovljena *Antisemitismus ohne Juden (Antisemitizam bez Židova, 1972)*, koja je postala svojevrsnim kanonom novodobne socijalne kulturologije bez kojeg se o pitanjima suvremenog antisemitizma, ksenofobije i etnocentrizma ne može ozbiljno raspravljati. Zapravo, nakon konflikta do kojeg je došlo u austrijskoj javnosti kada je onodobni kancelar Bruno Kreisky oštro reagirao na prozivke Simona Wiesenthala, koji je tvrdio da u vladi ima nekoliko članova s nacističkom prošlošću, pod dojmom tih događaja Lendvai se odlučio napisati knjigu kako bi pokazao da antisemitizam ima daleko šire i dublje korijene od onih na koje se obično svodi. Dodatni motiv za pisanje knjige bili su i događaji u Poljskoj, koji su se poslije prenijeli u Čehoslovačku i SSSR (nakon izraelsko-arapskog rata 1967), kada se u tim sredinama razmahala anticomunistička kampanja, nakon koje su brojni Židovi iz tih zemalja emigrirali u Izrael i na Zapad. „Povratak prošlosti“, napisao je tada Lendvai, „uvijek mi je služio kako bih analizirao probleme suvremenog svijeta, jer je antisemitizam uvijek i dimna zavjesa i sredstvo beskrupulozne manipulacije u rukama beskarakternih političara; služi im za ostvarenje najprizemnijim ciljeva, a pritom uopće ne vode računa koliko time čine štetu drugima i drukčijima. I poslije, u brojnim svojim tekstovima, on se pozivao na riječi Augusta Bebela „antisemitizam je socijalizam glupana“ nadopunjavajući tu misao stavom Huga von Hofmannstahla, da se s vremenom sve mijenja, ali kako čovjek i svijet postaju stariji, sve se iznova vraća, tj. što su stvari bile ružnije i opasnije, to nas jače udaraju u glavu, koja nikako da se opameti, već uvijek iznova čini iste greške.

Lendvai nije samo majstor svog zanata, on je i čovjek široka duha, velika enciklopedijskog znanja, bogata životnog iskustva (ove je godine napunio 90 godina života) i još aktivno piše i komentira najvažnije svjetske, a posebice srednjoeuropske prilike i događaje. U tekstovima

već godinama oštro i utemeljeno *razvaljuje* mađarskoga premijera Viktora Orbána, a oštro je reagirao i na dodjelu ovogodišnje Nobelove nagrade za književnost svom zemljaku Peteru Handkeu, smatrajući da, bez obzira na vrijedno književno djelo, nije dostojan nagrade zbog neprihvatljivih političkih stavova. Kada sam napisao da Lendvai ima bogato iskustvo, ujedno sam želio naglasiti kako je sam njegov život nalikovao uzbudljivu romanu u kojem su se događali najčudniji obrati, ali pritom je gotovo uvijek slijedio kantovske moralne principe i po cijenu života od njih nije odstupao. Ipak, priznao je nekoliko stvari kojih se srami: tako je na samu početku svoje novinarske karijere, u strahu za vlastiti život, zatvorio oči i okrenuo glavu od prijatelja, što ga do danas izjeda, jer je u jednom trenutku reagirao kao slabić.

Kao Židov proživio je kalvariju, sretno je izbjegao usud Holokausta, a jednako tako i represije staljinskoga komunizma, ali se nikada nije odrekao svojih socijalno-liberalnih uvjerenja i humanističkih ideala, naivno vjerujući da nikada ništa nije tako loše, a da se ne bi moglo popraviti. S humorom doajena, protkanim blagom (samo)ironijom i suptilnim sarkazmom, kaže danas: „Znam, bio sam naivan, ali da nije bilo te naivnosti, koja me je nosila i vodila, s vremenom bih postao stari židovski cinik koji komentira, ali ne djeluje, i koji čeka da drugi umjesto njega pokušaju popraviti svijet.“ Tijekom bogate novinarske i spisateljske karijere, gotovo da nema važnijeg državnika, književnika, filozofa, umjetnika ili znanstvenika s kojim se nije susreo, razgovarao i(li) s njim obavio intervju. U toj galeriji nalaze se među ostalim Bill Clinton, Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski, Shimon Peres, Hosni Mubarak, Vladimir Putin, Vaclav Havel, Lech Walles, papa Wojtyła, George Soros, a posebno mjesto u njegovu životu imao je austrijski kancelar Bruno Kreisky, s kojim je uspostavio iskrene prijateljske veze, i o kojem je zajedno s K. H. Ritschelom napisao veliku monografiju naslovljenu *Kreisky – Portrait eines Staatsmannes* (1974). Naravno, vodio je brojne razgovore s komunističkim prvacima SSSR-a i njegovih saveznika, a najviše s mađarskim liderom Janosom Kadarom, s kojim je čak uspostavio neku vrstu, uvjetno rečeno, prijateljskog odnosa. U vrijeme socijalizma i blokovske podjele svijeta, Lendvai je na Zapadu slovio kao glas razuma, objašnjavajući stvarnu situaciju u tzv. socijalističkom bloku, dok su mu s druge strane i na Istoku vjerovali, znajući da ih pokušava predstaviti, istina kritički, ali i objektivno.

Paul (Pál) Lendvai rodio se 24. kolovoza 1929. u Budimpešti, u židovskoj obitelji, a Mađarsku je definitivno napustio 1957. godine, kada je preko Poljske i Čehoslovačke emigrirao u Austriju, gdje se u Beču trajno nastanio (austrijsko državljanstvo dobio je 1959). Ondje živi

Suptilna ironija: Paul Lendvai

s trećom suprugom Zsökom Borbiri, s kojom se oženio nakon što mu je preminula dugogodišnja žena, Engleskinja Margaret Kidel (1921–2013). Prije ta dva braka bio je nakratko oženjen u Mađarskoj, ali taj se brak brzo raspao (službeno 1959), jer je Lendvai završio u zatvoru, pri čemu je nečasnu ulogu odigrala i njegova tadašnja supruga, koja ga je potkazala policiji, istodobno ljubujući s jednim njegovim znancom.

Na pitanje zašto se odlučio emigrirati iz Mađarske, Lendvai je u knjizi *Három élet – Beszélgetés Miháncsik Zsófiával (Moja tri života, razgovori sa Sofijom Mihancsik, 2012)* odgovorio: „Nikada nisam mogao, a još manje bih doživotno mogao živjeti u laži i s lažima, stoga sam prije pola stoljeća odlučio napustiti domovinu i cijeloga života odbijao sam sudjelovati u lažima, ogovaranjima ili bilo čemu sličnom i uvijek su me fascinirali ljudi koji na to olako pristaju i upravo zato sam istraživao izvore i korijene laži...“. Zapravo, njegov rat protiv laži, primitivizma, manipulacija, gluposti svih vrsta bio je temelj njegove novinarske i književne djelatnosti. Upravo stoga su njegovi brojni tekstovi, objavljeni u vodećim austrijskim, njemačkim i švicarskim (a poslije i britanskim, francuskim i američkim) dnevnicima i tjednicima, sloveli kao obrazac intelektualnog poštenja, superiornog stila i objektivnog informiranja kojima je zapadnoeuropska i američka javnost vjerovala i bila sigurna da su najbliži istini. To ga je stajalo niza neprilika, ne samo u redakcijama za koje je radio, već se često nalazio i na crnim listama komunističkih zemalja o kojima je pisao. O tom iskustvu zabranjenog ili cenzuriranog novinarstva napisao je i uzbudljivo svjedočanstvo *Auf schwarzen Listen. Erlebnisse eines Mitteleuropäers (Na crnim listama, 1996)*, a za koju je godinu potom dobio i nagradu za literarnu faktografiju.

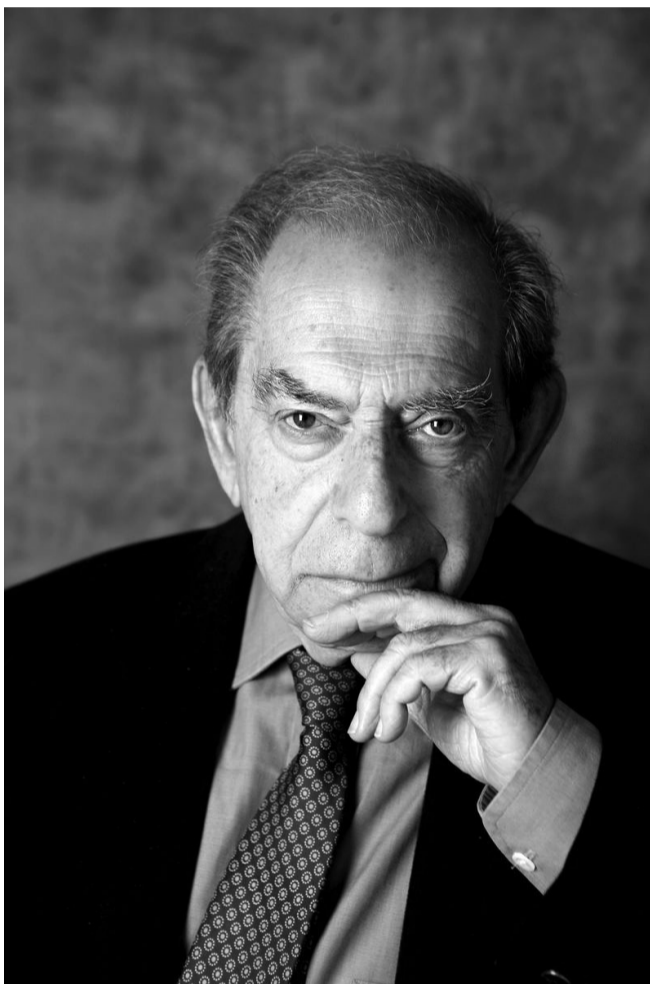
Njegova obitelj bila je po ocu iz Gornje Ugarske (Slovačke), a po majci iz Transilvanije. Otac mu je bio odvjetnik, asimilirani mađarski Židov liberalnih nazora, dok je majka bila pobožna žena (mnogo mlađa od muža), koja se, živeći u Budimpešti, s vremenom „emancipirala“, ali je vodila računa da se u obitelji štuje judaistička tradicija, da se pohađa sinagoga i slično. Kao Židov, Paul je tadašnjim antisemitskim zakonodavstvom bio onemogućen u daljem srednjoškolskom obrazovanju (tadašnji mađarski regent Miklos Horthy i prvi poratni, konzervativni premijer Pál Teleki su još 1920. prvi u Europi uveli *numerus clausus*, zakon po kojem je Židovima bio ograničen upis u srednje i visoke škole) i samo zahvaljujući očevim vezama uspio je 1939. upisati glasovitu budimpeštansku gimnaziju Vörösmarty, koju je pohađao sve do 1943. Ali kada su Nijemci 1944. i formalno okupirali Mađarsku i kada su Szalasijevi Strelasti križevi

počeli masovno hapsiti Židove i deportirati ih u nacističke logore smrti, zahvaljujući očevim vezama (i lažnim švicarskim dokumentima), obitelj se sklonila u tzv. sigurnu kuću pod zaštitom Crvenog križa i tako se spasila od smrti. Paul spominje kako je jednom prigodom, suprotno strogim roditeljskim uputama, napustio kuću u kojoj su se krili, nakon čega su ga u raciji uhitili *njilašijevci* (mađarski fašisti) i samo zahvaljujući očevoj brzoj intervenciji (čitaj: mitu), pustili su ga da im „pobjegne“.

Sa svršetkom rata otac je cijelu obitelj učlanio u Socijaldemokratsku stranku, tako da se i Paul politički aktivirao, upisao je sveučilište, ali ubrzo je napustio studij jer se, kako je poslije sam priznao, u tim burnim vremenima želio baviti novinarstvom i izravno pratiti i bilježiti sve što se zbiva. Osim toga, želio je angažiranim radom što je moguće prije zaboraviti ratna, burna vremena u kojima mu je u Holokaustu stradao velik broj pripadnika uže i šire obitelji. S majčine strane svi su bili ubijeni u Auschwitzu, a s očeve preživjela je samo njegova sestra, i to zahvaljujući braku s Mađarom rimokatoličke vjeroispovijedi, ravnateljem vjerske škole u Zalaegerszagu. Zanimljivo je da je Lendvai prvi put posjetio Auschwitz tek 1972. (u pratnji austrijskog ministra Hannesa Androscha), a kada je vidio na hrpu nabacane dječje torbe, sjetio se svog bratića Huga i sestrične Lidie, s kojima je bio iznimno blizak. Tada se slomio, na zaprepaštenje cijele delegacije počeo je nekontrolirano jecati, ali, kako je poslije zapisao, nije ga bilo nimalo stid jer je to naprosto bilo jače od njega.

Nakon što je na sastanku socijaldemokratske mladeži 1948. godine, kada su se socijalisti počeli spajati s komunistima, pročitao svoj „heretički“ tekst o Stefanu Zweigu, našao se na meti brojnih kritičara, ljevičarskih ortodoksa, kojima je zasmetao njegov liberalizam. Tada je prvi put posumnjao da na ljevici nešto „ne štima“, a u to se definitivno uvjerio nakon što je na montiranom političkom procesu bio na smrt osuđen jedan od tadašnjih komunističkih prvaka László Rajk, posebice stoga što je u toj grupi bio likvidiran i Pál Justus, ugledni socijaldemokratski prvak, pjesnik i intelektualac koji je znatno utjecao na duhovni razvoj samog Lendvaia. U strahu da bi i na njega mogli izvršiti pritisak kao na Justusova sljedbenika i da bi ga mogla privesti komunistička policija, Paul je tada uništio knjigu njegovih pjesama s posvetom. To je ona slabost koje se cijeloga života stidio. U jednom je bio u pravu, unutar stranke su i na njega počeli vršiti pritisak, tražeći da denuncira svoje prijatelje, a kada je odbio lažno svjedočiti protiv Endrea Gömörsija, i sam se našao u zatvoru 1953. i godinu je dana proveo u zloglasnoj kaznionici u Kistarcu. Ali nakon Staljinove smrti stvari su se i u mađarskoj počele mijenjati i Paul se našao na slobodi. Priključio se reformistima okupljenim oko Imrea Nagya, sudjelovao je u debatama u glasovitom intelektualnom kružoku Petöfi i intenzivno se počeo boriti za vlastitu političku rehabilitaciju. No te su mu godine, po osobnom priznanju, bile čak i gore negoli vrijeme koje je proveo u internaciji (gdje je bilo mnoštvo stražara, negdašnjih nacističkih kolaboranata, koji su se izživljavali nad uznicima, što ga je, kaže, šokiralo), jer je nailazio na nevidljive, a svuda prisutne barijere. Službeno su ga „pomilovali“ 1956. godine, uoči same revolucije, ali to je već bilo vrijeme kada je odlučio napustiti zemlju i emigrirati na Zapad. Iako se osjećao „duh revolucije“, nije vjerovao u njezin uspjeh, jer je bio svjestan sovjetske vojne moći. Na koncu, to se i dogodilo, mađarska je demokratska revolucija bila ugušena u krvi, Imre Nagy bio je uhićen i pogubljen, i počela je snažna represija novih, (neo)staljinističkih vlasti protiv svih simpatizera revolucije. U to vrijeme Lendvai je radio za MTI (Mađarska izvještajna agencija), a prije toga za *Szabad Nép* i, zahvaljujući pozivu iz Poljske, otputovao je u Varšavu (u siječnju 1957) na novinarski skup. Tamo je čuo da su uhitili neke njegove prijatelje (poput slavnoga književnika Tibora Deryja) i Lendvai je istog trenutka, bez dvoumljenja, odlučio: otići će u Prag, a potom u Beč, gdje će zatražiti azil. U Beču se u to vrijeme već nalazilo više od 180.000 mađarskih emigranata, ali ih je većina ubrzo otišla u SAD i Kanadu. U to vrijeme već je izvrsno govorio i pisao njemački i engleski, tako da je po dolasku u Austriju odmah počeo pisati za časopis *Problems of Communism*, za koji je pisao i Zbigniew Brzezinski, a koliko je bio uspješan u tome, svjedoči i podatak da ga je u radovima citirala i slavna filozofkinja Hannah Arendt. Kako bi zaštitio roditelje u Mađarskoj, u početku emigrantske karijere objavljivao je pod pseudonimima György Hollo (za austrijski *Die Presse*),

Njegovi brojni tekstovi, objavljeni u vodećim austrijskim, njemačkim i švicarskim, a poslije britanskim, francuskim i američkim listovima, sloveli su kao obrazac intelektualnog poštenja, superiornog stila i objektivnog informiranja kojima je zapadnoeuropska i američka javnost vjerovala i bila sigurna da su najbliži istini

Za kozmopolitski svijet: Paul Lendvai

kao Paul Landy (za *Financial Times*), a za ostale novine na njemačkom potpisivao se kao Arpad Becs. Nakon očeve smrti (umro je 1960) tekstove je počeo potpisivati pravim imenom, jer je u međuvremenu uspio kod mađarskih vlasti isposlovati da dopuste njegovoj majci trajno iseljenje u Austriju. Nema sumnje da je mađarska kontraobavještajna služba znala tko se krije iza tih pseudonima, ali u to je vrijeme novi mađarski komunistički lider, i poslije tvorac tzv. gulaš-socijalizma, Janos Kadar, započeo s političkom normalizacijom zemlje i činilo mu se da bi bilo dobro pridobiti takvo ime kao što je Lendvai za sebe, jer je bio upućen u mađarske prilike; a određena naklonost mađarskih vlasti mogla je ublažiti oštricu njegovih kritičkih tekstova. Stoga su dopustili njegovoj majci odlazak iz zemlje, a počeli su Lendvaia puštati u Mađarsku, što je drugim emigrantima bilo uskraćeno. Lendvai je prihvatio tu vrstu igre i s vremenom se između njega i Kadara stvorila „programirana“ simpatija, jer su si međusobno bili korisni. U Beču je Lendvai redovito komentirao pisanje dnevnika *Népszabadság* i časopisa *Elét és Irodalmi*, ustvrdivši da je kadarizam maksimum ograničene socijalističke demokratizacije koju neka zemlja pod sovjetskom okupacijom može dosegnuti. Međutim, usprkos dobrim vezama s Kadarom, našao se na crnoj listi mađarske tajne službe, ali i ostalih socijalističkih zemalja sve do sredine 70-ih godina, a u Istočnoj Njemačkoj praktički do pada komunizma. To znači da ga je po dolasku u neku od socijalističkih zemalja pratila policija, a tajne službe nadgledale i prisluškivale njegove razgovore, što je on naravno dobro znao i sukladno tomu se i ponašao. U Beču je 1973. pokrenuo časopis *Europäische Rundschau* (i mađarsku verziju *Európai Szemle*), kao intelektualni forum socijalnog partnerstva Istoka i Zapada, koji se ubrzo nametnuo kao glasilo najmjerodavnije u analizi srednjoistočnoeuropskih politika i društava. Istodobno je objavio nekoliko knjiga (još u

Mađarskoj dvije: *Tito, a magyar nép ellensége / Neprijatelji mađarskog naroda*, 1951, i *Franciaország keresztúton / Francuska na raskrižju*, 1955), a velik uspjeh postigao je 1969. djelom *Der rote Balkan (Crveni Balkan)*. Nakon što je objavio englesku verziju *Antisemitizma bez Židova*, postao je svojevrsnom institucijom za sva pitanja Srednje Europe, židovstva i antisemitizma. Brojne priloge objavio je i u kulturnom mađarskom emigrantskom časopisu u Parizu *Irodalmi újság*. U to vrijeme njegovi su se tekstovi mogli čitati, osim glasila u kojima je redovito pisao, i u tjednicima i dnevnicima kao što su: *Der Standard*, *Die Welt*, *Heute*, *Zukunft*, *The Economist*, a nakon što je 1981. prešao na austrijsku televiziju ORF, gdje je do 1987. bio glavni urednik za Istočnu Europu, sve se više počeo posvećivati pisanju knjiga. Praktički je svake dvije godine objavio novo djelo, a navest ćemo samo najvažnije: *Die Grenzen des Waldens: Spielarten des Kommunismus im Donauraum (Promijenjene granice)*, 1977), *Der Medienkrieg (Medijski rat)*, 1981), *Das einsam Albanien: Reportage aus dem Land der Skipetaren (Osamljena Albanija)*, 1986), *Das eigenwillige Ungarn: Innenansichten eines Grenzgängers (Svojevlava Mađarska)*, 1986), *Zwischen Hoffnung und Enttäuschung (Između nade i otrežnjenja)*, 1994), *Honnán-Hová? – Gondolatok a közép-és kelet-európai változásokról (Otkud-kamo? Mišljenje o promjenama Srednje i Istočne Europe)*, 1995), *A világ egy kritikus európai szemével (Svijet gledan očima jednog europskog kritičara)*, 2005), *Az osztrák titok – 50 év a hatalom kulisszái mögött (Tajna Austrije, 50 godina iza kulisa vlasti)*, 2007), *Mein Österreich (Moja Austrija)*, 2007), *Mein verspieltes Land – Ungarn im Umbruch (Moja zaigrana zemlja; Mađarska na prekretnici)*, 2010), *Az eltékozolt ország (Promašena država)*, 2011), *Leben eines Grenzgängers*, 2013, *Orbán Ungarn (Orbánova Mađarska)*, 2016).

Potkraj 1987. postao je glavni urednik Radio-TV Österreich International, koju je profilirao u jednu od najboljih svjetskih televizija uopće. Zbog objavljivanja tekstova često su ga napadali, prvo „komunistički agitatori“, a zatim „zapadnjački propagandisti“, ali nakon propasti socijalizma kao svjetskog procesa našao se na meti antisemita, nacionalista i populista svih vrsta. Na Zapadu i u Srednjoj Europi zamjerali su mu da piše s velikomađarskih, a u staroj domovini da piše s antimadžarskih pozicija. Prigovarali su mu kako se u svom kapitalnom djelu *Magyarok, Gyözelmek és kudarcok (Mađari, pobjede i porazi)*, 2019) oslanjao na radove mađarske državnosti („a magyar állam eszme“) Bele Grünwalda, posebice na njegovu knjigu *A regi Magyarorszag (Stara Mađarska)*, koja je, kako tvrdi slovački povjesničar Daniel Krajcer, jedan od „najprimitivnijih šovinističkih traktata“, ali pritom vrlo je kritičar zaboravio kako njegova kritika jednako tako vrvi „antisemitskim primitivizmom slovačkog nacionalizma“, jer svekoliku studiju Paula Lendvaia svodi samo na povijest i usud mađarskih Židova i u tom duhu cinično predlaže da bi mogla biti podnaslovljena kao „povijest Mađara viđena židovskim očima“. Uistinu, Lendvai se služio spomenutom knjigom, ali samo stoga kako bi prikazao genezu asimilacije Židova u Mađarskoj; svatko tko pročita to njegovo magistralno djelo može se uvjeriti koliko je to pošteno napisana knjiga, a po mišljenju struke i jedna od najbolje ispisanih povijesti Mađarske. U svojoj studiji ustvrdio je kako su Židovi u Ugarskoj imali veoma važnu ekonomsku i društvenu ulogu i za razliku od ostalih europskih zemalja, kao vrsni poduzetnici, posjedovali su uoči Prvoga svjetskog rata petinu svih mađarskih poljoprivrednih veleposjeda. Predsjednik ugarske vlade Kálmán Tisza Židove je 1882. nazvao „najradišnijim i najkonstruktivnijim dijelom mađarskog stanovništva“, ali i sama činjenica da je 1913. u zemlji gotovo 350 židovskih obitelji (koje su konvertirale na kršćanstvo) dobilo plemićku titulu, da je 1910. u ugarskom parlamentu sjedilo gotovo 90 zastupnika židovskog podrijetla, da su polovica svih liječnika i odvjetnika, i trećina inženjera i novinara, bili Židovi, da su vodili glavnu riječ u financijama (predsjednik budimpeštanske burze od 1899. do 1902. bio je Szigmond Kornfeldt, poslije imenovan barunom), da su u intelektualnom i kulturnom životu države, kao i u medijima, vodili glavnu riječ, govori o njihovoj važnosti i utjecaju na mađarsku političku i društvenu priliku, uz napomenu da je u to vrijeme u Ugarskoj živjelo gotovo milijun Židova. Taj je broj među antisemitima izazivao zgražavanje, a kada je za gradonačelnika Budimpešte izabran Ferenc Heltai, nećak Theodora Herzla, oca cionističkog pokre-

ta rođena u Budimpešti, mnogi su Budapest posprdno nazivati Judapest (termin je zapravo „osmislio“ poznati bečki gradonačelnik i antisemit Karl Lueger). I dok je stari grof Gyula Andrászi govorio kako bi u Mađarskoj želio vidjeti više, a ne manje Židova, s druge strane, u mađarskoj provinciji, na periferiji izvan Budimpešte, antisemitizam je bujao. Posebice se širio u redovima mađarskih nacionalista (srednja klasa, maloposjednici, *gentry* itd.), koji su u židovstvu prepoznavali uzroke svih mađarskih društvenih boljki. Što se veći broj Židova identificirao s procesima mađarizacije, tim se više u ugarskom društvu širilo neprijateljsko raspoloženje prema njima; mržnja, ksenofobija i ostali rasni animoziteti cvjetali su. Herzl je tvrdio kako su upravo rast židovskog vlasništva nad zemljom razlozi što su se seljaci osjećali marginalizirani. Oni su zato širili viruse antisemitizma, trasirajući na neki način put pogroma do kojih je poslije uistinu i došlo. Židovi su se na političkoj razini integrirali s mađarskim narodom, ali su zadržali svoju tradicionalnu vjeru, između sebe su komunicirali na jidišu, ali su se istodobno masovno služili mađarskim jezikom, čak i više u međusobnoj komunikaciji negoli na jeziku otaca. Postali su „motorima hungarizacije i modernizacije“ i utoliko ideje cionizma, tvrdi Lendvai, nikada nisu ovladale mađarskim Židovima, iako se Herzl rodio i živio u Budimpešti. Jozsef Kiss, prvi slavni židovski pisac u Ugarskoj, u svojoj poeziji Mađarsku je, a ne Palestinu, nazvao „obećanom zemljom“, što je dodatno razjarilo mađarske antisemite. I u svojim ostalim djelima Lendvai je majstorski prokazao mehanizme etničke netrpeljivosti, političke turbulencije i antisemitskih ispada u Srednjoj Europi tijekom devetnaestog, a posebice 20. stoljeća. U već spomenutoj studiji *Antisemitizam bez Židova* ustvrdio je da nestanak Židova nije doveo i do nestanka antisemitizma, upravo suprotno, danas se iznova razmahao, pa se manifestira i na onim područjima gdje Židova gotovo više uopće i nema. Koncentrirao se na položaj židovske zajednice, prije svega u Poljskoj i Mađarskoj, ali i u Čehoslovačkoj i Rumunjskoj, te je ustvrdio kako je prije Drugoga svjetskog rata svaki osamnaesti stanovnik Srednje i Istočne Europe bio Židov, da bi se nakon rata taj broj drastično smanjio (na oko 700.000), a kada je 1967. počela anticionistička histerija u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Sovjetskom Savezu, oni su gotovo nestali sa srednjoeuropskih meridijana, emigrirajući u Izrael i postavši statističkom pogreškom u svojim starim postojbinama.

Knjiga je izazvala brojne polemike, u koje se uključio i Vladimir Dedijer, svojedobno poznati jugoslavenski povjesničar (pisac velike monografije o Titu i član Rusellova međunarodnog tribunala za ratne zločine), koji je, uz niz pohvala, zamjerio Lendvaiu da je zapostavio staljinistički antisemitizam i njegove posljedice i utjecaje na srednjoeuropska realsocijalistička društva, tvrdeći istodobno kako se autor ideološki odveć oslanjao na ra-

dove poznatoga trockista Isaaca Deutschera. Ali Lendvai je takve i slične kvalifikacije argumentirano demantirao.

Iako je napunio 90 godina, Lendvai ne miruje ni danas; putuje i predaje na najuglednijim američkim sveučilištima, intenzivno piše na trima jezicima, njemačkom, mađarskom i engleskom, a nedavno je osnovao i vlastitu izdavačku kuću (Nischen Verlag), u kojoj je objavio knjige uglednih mađarskih pisaca kao što su Lajos P. Nagy, György Spiró te dnevnik Ágnes Zsolt o njezinu zatočeništvu u Auschwitzu

Često je boravio u bivšoj Jugoslaviji, posebice krajem 60-ih pa sve do polovice 70-ih godina prošlog stoljeća, a s posebnim je zanimanjem pratio političke progone filozofa okupljenih oko časopisa *Praxis*. U dva navrata (1967/8) bio je gost Korčulanske ljetne škole filozofije, gdje je na inicijativu svoje sunarodnjakinje, poznate filozofkinje Agnes Heller, potpisao protestnu deklaraciju protiv invazije sovjetske vojske u Čehoslovačkoj. U Jugoslaviji su ga optuživali da simpatizira Hrvatsko proljeće i masovni pokret, ali i da radi u korist sovjetske tane službe kako bi oslabio Titov režim. Poslije je intenzivno pratio i pisao o raspadu Jugoslavije; zgražavao se nad opsadom Sarajeva, razaranjem Vukovara, genocidom u Srebrenici i jasno je osuđivao ratnu, velikosrpsku politiku Slobodana Miloševića i njegovih pobočnika kao što su bili Ratko Mladić i Radovan Karadžić. Opravdavao je NATO-ovo bombardiranje Srbije jer nije vidio drugog načina da se zaustavi krvoproliće na Kosovu i nacionalistička eskalacija nasilja. Iznimno je cijenio lik i djelo Zorana Đinđića, posvetivši mu veći broj tekstova nakon što je srbijanski premijer bio ubijen.

U dugoj su mu karijeri često podmetali i optuživali ga da je špijun istočnih ili zapadnih kontraobavještajnih službi, ali najveća afera izbila je 2005. (trajala je gotovo sedam godina), kada su bili objavljeni „dokumenti“ o tome da je radio za komunističke službe pod kodnim imenom Cole Michael. Simptomatično je to što je do tih napada došlo upravo u vrijeme kada je argumentirano kritizirao populističku i nacionalističku politiku Viktora Orbána. Naime, nakon što je objavio knjigu *Promišljena država*, Orbán

ga je nazvao klevetnikom koji vrijeđa nacionalnu državu i nacionalne osjećaje i tada je protiv njega organizirao (2006) histerične napade u cijelom nizu mađarskih tiskovina, tako da je Lendvai na koncu zadovoljštinu zatražio na sudu. Taj je spor dobio, jer je nedvojbeno utvrđeno kako nikada nije radio ni za jednu tajnu policijsku službu. Tijekom 2006. Lendvai je u časopisu *Elét a Irodalom* (*Život i literatura*) na temelju dokumentarnog istraživanja arhiva državne sigurnosti objavio tekst u kojem je opisao kako se njime bavila tajna policija, da bi 2008. (dnevnik *Magyar Hirlap*), a zatim i 2010. (tjednik *Heti Valasz*) desničarski krugovi fabricirali dokumente kojima su željeli dokazati kako je dragovoljno surađivao s mađarskim tajnim službama. Godine 2011. to je bilo „potvrđeno“ serijom klevetničkih napisa u *Magyar Nemzetu*, glasilu bliskom Orbánovu FIDESZ-u. Nakon toga najumniji ljudi Mađarske (književnici György Konrád, Péter Nádas, Péter Esterházy i drugi) stali su u njegovu obranu, ali cilj je bio postignut: „crv sumnje“ bio je ubačen u javni prostor i tu su priču stalno potencirali mađarski antisemitski krugovi u službi Orbána i njegova društva. Ali Lendvai nije posustajao, uporno je dokazivao kako Mađarima i Mađarskoj između dva svjetska rata nikada ništa nije toliko odmagalo kao oslanjanje i pozivanje na Horthyja i njegov fašistički režim. To je sramota, tvrdio je Lendvai, s kojom se do danas Mađari nisu na pravi način suočili. Prigovarao je Orbánu da se okružio bivšim ortodoksnim komunistima, koji su preko noći postali nacionalisti i desničari i da upravo njegova ideologija ilustrira veliku laž i sramotu, zapravo svekoliku bijedu mađarske današnjice. Sramota je i to, pisao je Lendvai, da dobar dio mađarskog naroda dragovoljno pristaje biti taocem jedne takve politike. Orbán je po njemu „zloduh mađarske i srednjoeuropske politike“.

Za novinarski i publicistički rad Lendvai je primio brojna priznanja (najviša priznanja austrijske i mađarske države), a sam ističe da mu je najdraža nagrada *Corvinus* (koju je 2001. dobio zajedno sa slavnim mađarskim filmašem Istvanom Szabom), jer su mu je europske institucije dodijelile za predani istraživački rad i humanizaciju odnosa u svijetu. Iako je napunio 90 godina, ne miruje ni danas; putuje i predaje na najuglednijim američkim sveučilištima, intenzivno piše na trima jezicima, njemačkom, mađarskom i engleskom, a nedavno je osnovao i vlastitu izdavačku kuću (Nischen Verlag), u kojoj je objavio knjige uglednih mađarskih pisaca kao što su Lajos P. Nagy, György Spiró te dnevnik Ágnes Zsolt o njezinu zatočeništvu u Auschwitzu (u koji je deportirana kao trinaestogodišnja djevojčica i u kojem je s velikom snagom opisala svoju kalvariju). Novinarski i spisateljski put Paula Lendvaia zaslužuje dubok naklon svakog pojedinca kojemu je stalo „do života u istini“ (Havel). Lendvai ga je tako živio desetljećima, a živi ga i danas.

Židovska baština podunavskih gradova

Nemjerljiv doprinos

Iz projekta Rediscover biti će vidljivo koliko je bila velika i značajna židovska baština podunavskih gradova. Među njima Osijek, danas četvrti po veličini grad u Hrvatskoj, s drugom po veličini židovskom općinom, može biti ponosan što je ravnopravno uključen u tako važan međunarodni program

Pišu Vesna Brezovac i Darko Fischer

U travnju 2017. godine grad Segedin započeo je i pozvao je na suradnju u projektu *Rediscover* niz partnera iz podunavske regije: Turističku zajednicu grada Segedina i okolice, gradove Galati i Temišvar, Grad Regensburg (Uprava za UNESCO-ovu svjetsku baštinu), Institut za kulturu, turizam i sport Murske Sobotice, grad Osijek, Gradski muzej Subotica, Općinu Kotor i grad Banja Luku. Projekt je prijavljen na poziv za podnošenje projektnih prijedloga Transnacionalnog programa Europske unije sa specifičnim ciljem „poticanja održive uporabe prirodne i kulturne baštine i resursa“. Strateški partneri projekta su Subotica, Murska Sobota, Židovska općina Segedin, Židovska općina Temišvar – dio Federacije židovskih zajednica Rumunjske, Židovska općina Osijek, Židovska zajednica Crne Gore, Židovska općina Banja Luka te

Rumunjski Institut za istraživanja o nacionalnim manjinama. Ovi partneri imaju stručnu savjetodavnu ulogu u projektu, ali su zbog poznavanja tematike židovske materijalne i nematerijalne baštine nužan segment njegove provedbe. Službeni naziv projekta je *Rediscover, expose and exploit the concealed Jewish heritage of the Danube Region*, a traje tri godine, od 1. lipnja 2018. do 31. svibnja 2021.

Srednja i Istočna Europa bila je prostor iznimno prosperitetnih židovskih zajednica prije Drugog svjetskog rata. Korištenjem tog naslijeđa moguće je stvoriti novu vrijednost u društvenoj koheziji, turističkom potencijalu i kulturnom bogatstvu. Glavni cilj projekta je ponovo otkriti i prikazati trenutno sakriveni potencijal u židovskoj kulturnoj baštini spomenutih gradova i razviti suvremena turistička rješenja.

Vila Kaestenbaum

Ključni element pristupa je nematerijalna baština koja se smatra važnim čimbenikom za stvaranje svijesti i interesa. Ponovo otkriveni elementi židovske kulturne i tradicijske baštine (glazba i književnost, religija i festivali, tradicije i životni stil, kuhinja i domaći recepti, povijest i doprinos razvoju lokalne zajednice, usmena predaja, zbirke fotografija, ostavština poznatih židovskih ličnosti rođenih u danoj lokalnoj zajednici) organiziraju se u kreativne atrakcije, u kombinaciji s vidljivim naslijeđem - sinagogama, grobljima, spomenicima, spomen-mjestima i zgradama.

Nakon izrade repozitorija skrivene i djelomično zaboravljene židovske baštine Podunavlja, projektni partneri su razvili lokalne portfelje potencijalnih turističkih proizvoda i usluga temeljenih na židovskoj kulturnoj baštini, koje su predstavili

na međunarodnoj projektnoj konferenciji 24. rujna 2019. u Osijeku. To je polazišna točka za razvitak zajedničkog turističkog portfelja partnerskih gradova, uključujući moguće sinergije među gradovima, te transnacionalnu turističku rutu temeljenu na židovskoj baštini srednje velikih podunavskih gradova. Također predstoji izrada Zajedničke strategiju vidljivosti i Priručnika za valorizaciju židovske kulturne baštine, eventualno i mobilne aplikacije koje prezentiraju baštinu pojedinih gradova te niz kulturnih događanja u ovim gradovima, temeljenih na bogatoj kulturnoj baštini sugrađana židovskog podrijetla. Dodatna vrijednost ovoga projekta leži u činjenici da uključivanje lokacija s različitim povijesnim i ekonomskim pozadinama također omogućuje izradu rješenja koja su primjenjiva za različite kontekste, omogućavajući transfer na druge gradove i sredine.

Grad Osijek uključio se u ovaj projekt iz želje da se iz zaborava otrgnu značajna materijalna i nematerijalna postignuća Osječanina židovskog podrijetla te im se tako iskaže dio zahvalnosti za zaista doprinos razvoju grada i podigne svijest građana o njihovom ogromnom doprinosu gospodarstvu, društvenom životu, kulturi i umjetnosti. Iako su u najprosperitetnijim danima činili oko 10% stanovništva Osijeka, čak je 1/3 svih osječkih intelektualaca pripadala židovskoj zajednici. Mnogi su bili i gradski zastupnici.

Osim vođenja brojnih uspješnih trgovačkih, obrtničkih i industrijskih poduzeća, ogroman doprinos židovske zajednice osječkom i slavonskom gospodarstvu temelji se na osnivanju prve banke u suvlasništvu Oskara Weismayera i Jakova Sorgera (*Weismayer, Sorger & comp.* u zgradi današnje FINA-e), koja je financirala i podržala gotove sve važne poduzetničke pothvate u Osijeku i Slavoniji, poput Paromlina Union, Osječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva, tvornice kandida i čokolade *Kaiser i Stark* te tvornica šećera i žigica, a Weismayer i Julius Miskolczy su bili među prvim predsjednicima Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju. Mnogi su bili i gradski zastupnici kao istaknuti osječki odvjetnik i predsjednik osječke odvjetničke komore Hugo Spitzer, odvjetnik Hermann Weissmann te njegov brat Karlo, osnivač osječkog anti-tuberkuloznog dispanzera i sanatorija, zatim izuzetno značajni ravnatelj osječke bolnice Bela Fischer, Ivo Herlinger, osnivač odjela otorinolaringologije osječke bolnice te Oton Fischer, osnivač prvog kemijsko-serološkog laboratorija osječke bolnice te njegova supruga Klara rođ. Lederer kao jedna od prvih liječnica u Osijeku. Otonov brat Alfred bio je poznati osječki odvjetnik, ali također i član gornjogradske židovske općine i predstojnik Opskrbilišta (doma za stare i nemoćne) te član i tajnik osječke slobodnozidarske lože *Budnost*.

Nemjerljiv je i doprinos osječkih Židova osječkoj kulturi i umjetnosti. Dovoljno je spomenuti samo imena svjetski poznatog kipara Oscara Nemon, čije skulpture krase zgrade Buckinghamске palače, Britanskog parlamenta i Britanskog muzeja te mnoge svjetske gradske trgovine. Nemon se školovao u Beču (skulptura Sigmunda Freuda) i Bruxellesu (belgijski kralj i brojni političari), a od 1939. je živio u Velikoj Britaniji. Izradio je brojne biste i skulpture W. Churchilla i pri tom se s njim sprijateljio. Izradio je biste mnogih tada prominentnih vojskovođa, vladara i državnika: članove britanske kraljevske obitelji, generala D. Eisenhowera, predsjednika Trumanna, premijerke M. Thatcher, maršala Montgomeryja, a baš kad je započeo izradu biste princeze Diane doživio je srčani udar i umro. Mnoge njegove skulpture krase zgradu Britanskog parlamenta i Buckinghamsku palaču te se nalaze u Beču, New Yorku i mnogim gradovima svijeta.

Poznati su slikari Ivan Rein, Artur Schiffer i Elsa Rechnitz (prva akademski obrazovana slikarica u Osijeku), čija se brojna djela mogu vidjeti u osječkom Muzeju likovnih umjetnosti i Muzeju Slavonije. Svestrani hrvatski umjetnik židovskog porijekla Zlatko Bourek može se također smatrati Osječaninom jer je ondje završio srednju školu. Vrhunski svjetski uspjeh postigao je i netom preminuli filmski producent Bran-ko Lustig, također rođen u Osijeku.

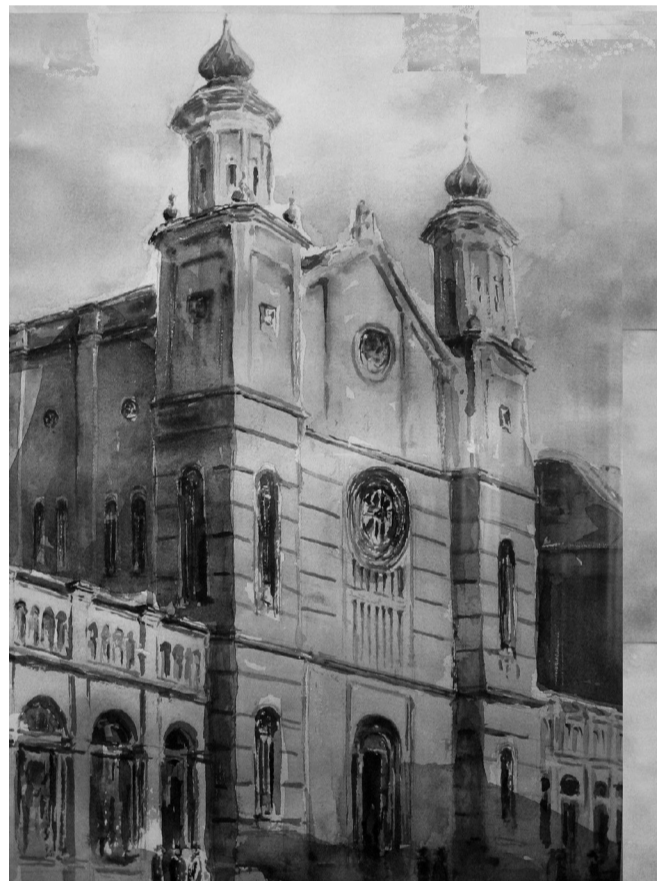
Vrlo su značajni bili i vrhunski glazbenici Lav Mirski, Luj Svecenski, Elza i Maks Hankin, Dita Fritz Kovač, Zdenka Rubinstein te književnici Vilma von Vukelich, Alexander Rosenfeld – Roda i Zora Dirnbach, koji su u svojim djelima prikazivali život Osijeka i Slavonije te povijest i tadašnji život židovske zajednice u Osijeku. Među umjetničkim fotografima koji su u gradu imali svoj atelje izdvojili su se Pavle Varnai, Nikola Szege, Iso Langsmann i Emanuel Buchwald.

Velika je graditeljska i arhitektonska baština osječkih Židova. Gornjogradsku sinagogu je 1869. po projektu Theodora Sterna izradio Alois Flambach. Opljačkana je i spaljena 1941. te srušena 1950. Danas je tamo stambena zgrada i spomen-plo-

ča. Židovska općina Osijek izradila je njenu 3 D vizualizaciju (vidjeti <http://project.zo-osijek.hr/hr-home-page/>). Druga osječka sinagoga u Donjem gradu, izgrađena 1903. godine, ostala je do danas očuvana i služi kao molitveni prostor Evanđeoskog teološkog fakulteta i Pentakosne crkve. Sinagoga je građena po projektu Wilima Carla Hofbauera. **Židovsko groblje u Gornjem gradu** izgrađeno je 1850., a 1852. sahranjeni su prvi Židovi (prvi je pokopan trgovac Marcus Pfeiffer). Brigu o groblju i pokapanjima obavljalo je Pogrebno društvo Hevra Kadiša (Chebra Kadischa, «sveto društvo»).

Zgradu židovske škole sagradio je graditelj Wilim Carl Hofbauer 1900. godine na zemljištu koji je grad Osijek poklonio Židovskoj općini. Bila je to prva secesijska zgrada u Osijeku. Danas je sjedište i vlasništvo Židovske općine Osijek iako se većim dijelom zgrade koristi Pravni fakultet osječkog Sveučilišta.

Spomenik Židovima stradalim u Holokustu podignuo je grad Osijek još sredinom 20. stoljeća. To je skroman spomenik uz cestu iz Osijeka prema obližnjem selu Tenja, na mjestu gdje je 1943. bio sabirni logor za Židove, odakle su Židovi Osijeka u ljeto 1943. odvedeni u Jasenovac i Auschwitz. Značajan je po tome što je to jedan od prvih spomenika žrtvama Holokausta u bivšoj državi, iako se, sukladno običajima onog vremena, na prvotnom natpisu tog spomenika Holokaust i Židovi nisu spominjali. Židovska općina Osijek obnovila je spomenik 2004. godine i nadopunila ga natpisom koji spominje sabirni logor za Židove.

Velika sinagoga u Osijeku

Prosperitetni Židovi Osijeka potaknuli su i financirali izgradnju većeg broja industrijskih objekata koji su bili značajni za privredu grada u prvoj polovici 20. stoljeća, kada je Osijek bio jedan od razvijenijih industrijskih centara ovog područja. Godine 1879. otvorio je Josip Kraus Prvi osječki mlin na valjke (na uglu južne strane današnjeg Trga bana J. Jelačića i Huttlerove ulice). Paromlin Josip Krauss & sinovi izvezio je kvalitetno brašno sve do Indije na istoku i Engleske na zapadu. Imao je 60 zaposlenih (50 radnika i 10 činovnika), vlastiti vodovod, industrijski kolosijek i električnu centralu.

Banka Weismayer, Sorger & comp., kasnije Hrvatska zemaljska banka d.d. aktivno je sudjelovala u osnivanju Osječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva OLT (1912.). Oskar Weismayer se zalagao za otvaranje banke koja bi financirala slavonsko gospodarstvo. Bio je i predsjednik Trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju. Godine 1905. osnovao je Prvo hrvatsko-slavonsko d.d. za industriju šećera, a 1907. je sudjelovao u osnivanju Tvornice strojeva. Godine 1922. sjedište banke je preseljeno u Zagreb. Otad je poslovala kao Jugoslavenska banka d.d. Weismayer je bio i predsjedatelj Staklane d.d. i član osječke slobodnozidarske lože *Budnost*.

Julius (Julijo) Miskolczy bio je trgovac, poduzetnik i pionir osječke industrije, završio je gospodarske znanosti u Beču, gdje se i zaposlio u velikoj banci. U Osijek se vratio kad mu je otac Max onemogućao da bi preuzeo njegovu tekstilnu trgovinu. Poslije je dospio na vodeće mjesto *Franco-Hongroise osiguranja*, postao jedan od važnijih dioničara Dunavskog parobrodskog društva, a potaknuo je osnivanje konjskog tramvaja

u Osijeku. Jedan je od osnivača osječke tvornice stakla koja je prerađivala dravski pijesak. Važnu ulogu je imao i kod osnivanja paromlina Union. Bio je i predsjednik Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju te tajnik *Alliance Israelite* za Slavoniju, organizacije za pomoć židovskim izbjeglicama i protjeranima sa sjedištem u Parizu.

Prokurist Hugo Kohn, kasnije Kolar, dijelio je s Belom Springerom vlasništvo tvrtke *J. Springer & Petru* (trgovina mješovite robe na veliko), a nakon Springerove smrti preuzeo je tvrtku i vodio ju s bratom i sinom. Kupio je i reprezentativnu zgradu Jugoslavenske udružene banke u Kapucinskoj ulici i električne strojeve za pletenje. Tvrtka je 1936. prerasla u Tvornicu čarapa i pletenina *Mara* sa 70-ak zaposlenih. Braća Görög bili su vlasnici Hotela Royal u Kapucinskoj i Grand hotela u Županijskoj ulici. Obje zgrade i danas postoje.

Osječki Židovi su za svoje potrebe izgradili nekoliko reprezentativnih zgrada koje su do danas ostale prepoznatljivi arhitektonski spomenici, najčešće sagrađeni u secesijskom stilu. Kuću Rechnitz na Trgu Ljudevita Gaja izradio je Ante Slaviček 1903. u secesijskom stilu. Ondje su živjeli liječnik - otorinolaringolog Milan Rechnitz i njegova supruga, slikarica Elsa.

Samostojeća visokoprizemna uglovnica sagrađena kao dom ravnatelja paromlina Union jedna je od rijetkih osječkih secesijskih vila. Sagrađena je 1906. godine, prema projektu osječkog graditelja Otta Struppija. Nakon Prvog svjetskog rata promijenila je vlasnike i postala znameniti sanatorij Bathory-Weissmann, a u bolničke svrhe služila je do 90-ih godina 20. stoljeća. Danas je ta zgrada u krajnje oronulom i zapuštenom stanju, ali sanacija će biti moguća tek poslije rješenja nekih imovinsko - pravnih nedoumica.

Vila je prvotno bila namijenjena ravnatelju paromlina Union (nalazila se u neposrednoj blizini tog mlina). Jedan od ravnatelja bio je i osječki Židov Otto Fellner. Prva potpora banke Weismayer, Sorger & comp. bila je namijenjena osnivanju Paromlina Union (u vlasništvu Oskara Weismayera i baruna Carla Leopolda Pfeiffera), izgrađenog 1891. jer donjogradski paromlin Josip Krauss nije mogao udovoljiti svim osječkim potrebama. Paromlin Union imao je 160 radnika. Nakon požara 1911. godine potporom ove banke izgrađen je novi paromlin, koji je prerastao u jedno od najvećih poduzeća u Slavoniji. Brašnom je opskrbljivao Beč i veći dio Češke.

Kuća odvjetnika dr. Alfreda Kästenbauma (godine 1913. prezime promijenio u Korsky) u Europskoj aveniji broj 16, jedini je primjer građanske kuća izgrađene u stilu mađarske secesije. To se može zahvaliti činjenici da je budući vlasnik projektiranje povjerio svome bratiću, budimpeštanskom arhitektu Ferencu Fischeru. Dvokatna uglovnica (ugao Čavrakove i Teretne ulice, danas Europske avenije i Stepinčeve ulice), također odvjetnika dr. Alfreda Kästenbauma - Korskog, s ulazom iz dviju ulica, sagrađena je 1913. godine prema projektu praškog arhitekta Viktora Beneša. Nalazi se u Europskoj aveniji broj 8..

Kuća odvjetnika i židovskog aktivista Wilima Wintera, pripadnika anticionističke struje osječkih Židova nalazi se u Neumannovoj ulici. Uz stambeni prostor, Winter je u toj zgradi imao i svoju odvjetničku kancelariju. Kuće u Jägerovoj ulici broj 6, i Županijskoj broj 3, bile su vlasništvu židovskog poduzetnika Julijusa Miskolcya. Mnoge zgrade i trgovine u Županijskoj ulici, gdje je 1869. godine sagrađena sinagoga, bile su u vlasništvu osječkih Židova.

Kako bi povijest osječkih Židova bila dostupna široj publici i ostala u nasljeđe budućim generacijama, Židovska općina Osijek potaknula je objavljivanje povijesnih knjiga o ovoj zajednici. U tri do sada izdane knjige fiksirana je povijest Židova u Osijeku od njihovog dolaska u grad do naših dana. Knjiga Ljiljane Dobrović *Židovi u Osijeku* (2013) obuhvaća razdoblje od dolaska Židova do Prvog svjetskog rata. Dvije knjige Zlate Živaković Kerže (*Židovi u Osijeku* i *Stradanja i pamćenja*, objavljene 2005. i 2006. godine) odnose se na razdoblje do početka 21. stoljeća.

O osječkim umjetnicima židovskih korijena napisano je nekoliko monografija i knjiga. Jelica Ambruš priredila je monografiju o Ivanu Reinu (Zagreb, Osijek 1993.) Knjigu o Oskaru Nemonu pod naslovom *Finding Nemon* objavila je njegova kći Aurelia Young (2018.), dok je monografiju o tom istom umjetniku potpisao Danijel Zec (2016.). Slikarski radovi Zlatka Boureka okupljeni su u monografiji *Bečarska rapsodija*, koju su izdali Galerija Meštrović i Ateljer Meštrović (2010.).

Iz projekta *Rediscover* biti će vidljivo koliko je bila velika i značajna židovska baština podunavskih gradova. Među njima Osijek, danas četvrti po veličini grad u Hrvatskoj, s drugom po veličini židovskom općinom, može biti ponosan što je ravnopravno uključen u tako važan međunarodni program.

In memoriam: Branko Lustig

Od Auschwitza do Hollywooda

Za Branka Lustiga trenutak trijumfa sa Spielbergovom Schindlerovom listom bio je važan iz kreativnih razloga, ali i zbog mogućnosti da jedan hrvatski Židov iz Osijeka dospije do Oscara i da se iz pakla nacističkog logora uspne u najveće visine

Piše Tomislav Kurelec

„Kad smo se prvi put upoznali da bismo razgovarali o *Schindlerovoj listi*, on je inzistirao kako njegove zasluge za film nisu važne i da su mu kvalifikacije za rad na filmu jednostavne i male. Tad je zasukao rukav i otkrio mi tetovirani broj iz Auschwitza. Ostao sam bez riječi i tako se, u tom intimnom trenutku, rodilo naše divno prijateljstvo koje je trajalo gotovo tri desetljeća. Proizašlo iz horora Holokausta, njegovo osobno putovanje pobjeda je nade i odlučnosti, to je priča kojoj mnoga djeca koja i danas žive u nezamislivim okolnostima mogu težiti“, prisjetio se u *Varietyju* neposredno nakon vijesti o smrti Branka Lustiga, 14. studenog ove godine, veliki Steven Spielberg, redatelj *Schindlerove liste* s kojom je Lustig kao producent osvojio svoj prvi *Oscar*. Producenti dobivaju zlatne Akademijine kipiće za najbolji film, jer se u Hollywoodu, za razliku od europskih, a i naših običaja, producenti ne smatraju odgovornima samo za financijski i organizacijski uspjeh filma nego se cijeni i njihov doprinos u kreativnom oblikovanju, pa zato nagrade za njihov rad imaju posebnu vrijednost.

Branku Lustigu taj je prvi *Oscar*, i to za film s kojim je bio povezan i osobnom sudbinom, bio posebno važan, jer je držao da je njegovu preživljavanju strahota nacističkih logora dao puni smisao, što je izrazio i kratkim obraćanjem na ceremoniji dodjele: „Dug je put od Auschwitza do ove pozornice. Želim zahvaliti svima koji su mi pomogli da stignem ovako daleko. Ljudi su umirali pred mojim očima u konclogorima. Njihove zadnje riječi bile su 'budi svjedok mog umorstva, reci svijetu kako sam umro, pamti'. Nadam se da sam ispunio dužnost prema nevinim žrtvama Holokausta. Hvala što ste dali priznanje ovom filmu...“ Zato je nagradu donirao Memorijalnom muzeju Yad Vashem u Jeruzalemu.

Taj trenutak trijumfa bio je i podsjećanje na tragično sazrijevanje židovskog dječaka rođena u Osijeku 10. lipnja 1932. godine. Djetinjstvo mu je započelo lijepo, ali se s dolaskom nacista prometnulo u užas, jer je kao jedanaestogodišnjak završio u Auschwitzu. Ondje je njegova majka izjavila da Branko ima šesnaest godina; zato nije istoga časa ubijen, kao druga mlađa djeca, koja nisu bila sposobna za rad, pa su odmah likvidirana. Stjecajem okolnosti Branko je preživio, a po povratku u domovinu završio je srednju školu i upisao studij glume na tek otvorenoj zagrebačkoj Akademiji za kazališnu umjetnost. Ipak, gluma ga nije previše zanimala, iako je ponekad znao odigrati poneku efektanu epizodu u filmovima u kojima mu je glavni angažman bio u produkciji. Tako je interpretirao njemačkog vojnika koji oslijepi u *Kozari* (1962) Veljka Bulajića, potom krvnika u *Seljačkoj buni 1573.* (1975) Vatroslava Mimice, a najdojmljivija mu je bila interpretacija šefa sale u noćnom klubu u *Schindlerovoj listi* (1993), za koju se drži da je i svojevrsna posveta vlastitom ocu, cijenjenom konobaru, koji je kao i većina Lustigove obitelji izgubio život u konclogoru.

Iako nije krenuo putem glumačke karijere, njegovo je bavljenje filmom počelo vrlo rano. U početku su to bili pomoćni poslovi na snimanju, a prvi je put ozbiljnije zapažen kada je u dvadeset i trećoj godini, zahvaljujući poznavanju njemačkog i mađarskog jezika, participirao u snimanju njemačke komedije *Često mislim na Piroshku* (*Ich denke oft an Piroschka*, 1955) u režiji Kurta Hoffmanna, koja je snimana na jezeru Palić pokraj Subotice, uz usluge Jadran-filma. Kako je tu, uz znanje jezika, pokazao i izrazitu nadarenost i razumijevanje u organizaciji stvaranja filma, ubrzo je angažiran kao vođa snimanja u *Ne okreći se sine* (1956) Branka Bauera. Nije dugo trebalo da se pokaže njegova sposobnost u povećavanju preciznosti i odgovornosti u trošenju sredstava s brigom da se na svaki način nađu rješenja za nužne troškove koji će omogućiti ispunjavanje svih kreativnih zamisli, uz precizno izvršavanje svih rokova.

Zbog toga su mu povjeravani naj-složeniji poslovi u organizaciji filma, ali Lustig je zbog svojeg razumijevanja stvaralačkog postupka nerijetko bio i pomoćnik redatelja. Tako je nakon druge suradnje s Bauerom kao član producentske ekipe u filmu *Samo ljudi* (1958) dobio još kompliciraniji zadatak u *Cesti dugoj godinu dana* (*La strada lunga un anno*, 1958), koji su Croatia-film i Jadran-film, u želji za snažnijim probojem na međunarodnu scenu, snimali na talijanskom s jednim od istaknutih redatelja neorealizma Giuseppeom De Santisom i nekoliko tada u Europi popularnih talijanskih glumaca (Silvana Pampanini, Eleonora Rossi Drago i Massimo Girotti), dok su ostali glumci i većina suradnika bili iz naše zemlje. Ambicije su djelomične i ostvarene jer se tim filmom pokazalo da se i u nas može dosegnuti razina europskog profesionalizma, za što je znatnih zasluga imao upravo Branko Lustig. *Cesta duga godinu dana* bila je nominirana za *Oscar* u kategoriji filma na stranom jeziku te je u toj kategoriji dobila *Zlatni globus*. Kritičari su joj bili manje skloni, ali je unatoč tomu privukla znatan broj gledatelja, posebice u tadašnjoj Jugoslaviji, jer je publiku zanimalo kako izgleda naša inačica zapadnoeuropskog filma.

Ipak, za domaću kinematografiju bili su važniji filmovi koje je Lustig, bilo kao producent, bilo kao pomoćnik režije, snimao s našim istaknutim redateljima – *Kozara*, *Skoplje 63* (oba 1964) i *Bitka na Neretvi* (1969) Veljka Bulajića, a zatim *Kaja, ubit ću te* (1967) i *Događaj* (1969) s Vatroslavom Mimicom, s kojim je nakon toga, u trenucima kratkotrajne gospodarske liberalizacije, osnovao privatni Mozaik-film, koji se nakon zabrane takvih poduzeća utopio u Jadran-film. Lustig i Mimica uspješno su surađivali i na *Seljačkoj buni 1573.* Uz to, treba svakako

Za domaću kinematografiju bili su važniji filmovi koje je Lustig, bilo kao producent, bilo kao pomoćnik režije, snimao s našim istaknutim redateljima, Veljkom Bulajićem, Vatroslavom Mimicom, Tomislavom Radićem i Krstom Papićem

Steven Spielberg i Branko Lustig

Dvostruki oskarovac: Branko Lustig

spomenuti i njegov udio u stvaranju *Timona* (1973) Tomislava Radića i *Izbavitelju* (1976) Krste Papića.

Sedamdesetih godina 20. stoljeća Lustig je sudjelovao i u važnim međunarodnim projektima, usavršavajući znanje i participirajući u stvaranju iznimnih djela, među kojima se najviše ističe njemački dobitnik *Oscara* za najbolji film na stranom jeziku *Limeni bubanj* (*Die Blechtrommel*, 1979) Volkera Schlöndorffa, u kojem je radio kao pomoćnik redatelja. Iduće je desetljeće istinski vrhunac njegove karijere u domovini, budući da je u to vrijeme surađivao u nekoliko velikih američkih hitova snimanih u nas u koprodukciji s Jadran-filmom. Najveći filmski uspjeh postigao je *Sofijin izbor* (*Sophie's Choice*, 1982) Alana J. Pakule za koji je *Oscarom* nagrađena Meryl Streep, a film je dobio još tri nominacije uz veliki broj drugih nagrada. Treba podsjetiti na zapanjujući podatak da je u to vrijeme Jadran-film zauzimao četvrto mjesto među najuspješnijim američkim producentskim kompanijama. Za to nisu male bile Lustigove zasluge, kao ni za izvanredan uspjeh mini serije *Vjetrovi rata* (*The Winds of War*, 1983) u režiji Dana Curtisa. A kada je i serija *Rat i sjećanja* (*War and Remembrance*, 1988) istog redatelja ponovila sličan uspjeh, Branko Lustig odlučio je okušati svoje iskustvo stečeno u američkim produkcijama i na njegovu izvoru – u Sjedinjenim Državama. I već u prvom pokušaju s mini serijom od tri epizode, *Ratovi za drogu: Priča o Camareni* (*Drug Wars: the Camarena Story*, 1990), osvojio je najvažniju američku televizijsku nagradu *Emmy*.

Nakon toga slijedio je prvi *Oscar* za *Schindlerovu listu*, a potom i nekoliko angažmana u Spielbergovoj kompaniji DreamWorks, u kojoj je započela i njegova plodonosna suradnja s velikim redateljem Ridleyjem Scottom. Prvi njihov zajednički film *Gladijator* (2000) donio mu je i drugi *Oscar*, pa je po tome postao uvjerljivo međunarodno najcjenjeniji filmaš iz Hrvatske. Sa Scottom je nastavio snimati vrlo uspješne filmove – *Hannibal* (2001), *Pad crnog jastreba* (*Black Hawk Down*, 2001), *Kraljevstvo nebesko* (*Kingdom of Heaven*, 2005), *Dobra godina* (*A Good Year*, 2006) i *Američki gangster* (*American Gangster*, 2007). Tada se, u sedamdeset i petoj godini života, povukao iz aktivnog rada na snimanju filmova i vratio u Zagreb. Ali od filma se nikada nije mogao u cijelosti oprostiti. Uskoro je preuzeo vodstvo Festivala židovskog filma, spajajući ljubav prema kinematografiji sa svojim najdubljim i najtežim uspomena. Smotri je ubrzo promijenio ime u Festival tolerancije, šireći ne samo izborom vrijednih filmova nego generalnim konceptom, predavanjima i radionicama, ideju tolerancije kao moguće brane od ponavljanja stravičnih događaja kakav je bio Holokaust.

Zato se u poznim godinama opet jednom vratio stvaranju, onda i kao redatelj dokumentarca *Da se ne zaboravi*, filmu o putu koji je poduzeo u proljeće 2014, kada je u Auschwitz doveo studente iz Zagreba, kako bi ih na licu mjesta upoznao sa strahotama koncentracijskog logora. Tako je ispunio svoj zavjet da će se među zastavama sjećanja naći i hrvatska zastava. U projektu koji je dovršio godinu poslije to je putovanje povezo s vlastitim sjećanjima na nacističke zločine, kreirajući dojmljivo svjedočanstvo o svojoj ljudskoj i profesionalnoj sudbini.

Hommage Salamonu Bergeru

Prošlost za sadašnjost

Bergerova kolekcionarska strast bila je u prvom redu vođena ljubavlju za baštinu i nije bila ograničena samo na etnografsku građu. Predmeti koje je sakupio ulaze u više zbirki Muzeja za umjetnost i obrt, naročito slike i vrijedni predmeti crkvene umjetnosti, a pomogao je i razvoju fundusa Hrvatskoga školskog muzeja. Ipak, glavnina njegove energije bila je usmjerena na osnutak Etnografskog muzeja

Piše Goranka Horjan

Nastanak nacionalnog muzeja uvijek je dugotrajan proces u koji je utkan predani rad, upornost i entuzijizam mnogih pregalaca kojima je javni interes i opće dobro glavna ideja vodilja. Zagrebački Etnografski muzej samostalni razvoj također dužuje mnogim javnim djelatnicima i dobročiniteljima, među kojima se posebno ističe prvi ravnatelj Salamon Berger, podrijetlom slovački Židov, ali koji je Hrvatsku snažno osjećao kao svoj dom u kojem je proveo 52 godine i ostavio neizbrisiv trag u njezinoj kulturi. Etnografski je muzej u znak zahvale Bergeru odlučio stoti rođendan proslaviti uz sjećanje na vrijeme kada on dolazi na ravnateljsku funkciju. To se dogodilo odmah nakon osnutka Muzeja 1919. godine, u trenutku kada je u fundus Muzeja uključena i njegova zbirka proizvoda pučkoga kućnoga obrta, koju je u travnju 1919. godine za potrebe novoosnovane ustanove Muzeja kupila Zemaljska vlada. U Etnografski muzej ulaze i etnografski predmeti iz Narodnog muzeja, utemeljenog još davne 1846. godine u duhu preporodnog razdoblja i potrebe Hrvatske da svoju baštinu i identitet potvrdi u muzejskoj ustanovi, pa se sabire i etnografski materijal koji o tom identitetu rječi svjedoči. O toj potrebi govorio je još i Ljudevit Gaj. Poslije se zbirke Narodnog muzeja razdvajaju u zasebne muzeje, pa u Etnografski muzej po osnutku ulaze predmeti povijesno-arheološkog odjela Hrvatskoga narodnog muzeja, Muzeja za umjetnost i obrt, Hrvatskoga školskog muzeja, Muzeja trgovačko-obrtničke komore i već spomenuta Bergerova zbirka.

O mukotrpnom putu osnivanja Etnografskog muzeja u *Jutarnjem listu* piše dr. Slaviša Körbler. Članak naslovljen *Hrvatski etnografski muzej u Zagrebu (njegova važnost, sadržina i osnutak)* kaže da je trebalo gotovo četrdeset godina za realizaciju te ideje, a glavne prepreke autor je vidio ne samo u politici nego i nedostatku interesa od strane domaćih kulturnih krugova. Velik je broj onih koji su istraživali i sabirali vrijednu etnografsku građu tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, pa su tako omogućili nastanak Etnografskog muzeja, no Körbler za uspjeh njegova osnutka posebno ističe „dugotrajno i žilavo nastojanje g. S. Bergera, koji je kod nas poznat kao fanatički borac i radnik na otvorenju ove lijepje institucije“. Suvremenici ističu njegovo praktično iskustvo kao presudnu kvalitetu za to postignuće. Mirko Kus-Nikolajev opisuje ga kao čovjeka koji „svoje planove realizira bez one naše uobičajene, beskonačne, diskusije“.

Pa tko je bio Salamon Berger, koji je tako zadužio hrvatsku kulturu? Rodio se 1858. u Slovačkoj, u židovskoj obitelji maloposjednika Hinka Bergera. Odrastao je u rodnom Mnešicama u okolici Trenčina i zarana je dobro upoznao život na selu. Gjuro Szabo navodi da je „već kao dječak obavljao sve poljske poslove, upravljao sam riječnim mlinom, radio kod cigana — kovača, kolara, remenara, užara itd., a za dugih zimskih večeri sjedio uz tkalce i prelje, pa se i u tom izvještio“. Taj rani interes očito je bio presudan za njegov kasniji poslovni uspjeh. Sa šesnaest godina, nakon završetka trgovačke škole, otisnuo se u svijet i došao u Hrvatsku. Za pokretanje posla presudan je bio njegov susret s nošnjama na procesiji u Sisku. Tamo se 1870-ih susreće s prekrasnim nošnjama Posavine, Pokuplja i Podravine, koje su rasplamsale njegovu sakupljačku strast, ali i poslovni duh. Shvatio je da vrijedna baština može donijeti prihod i osigurati bolji život marnim žiteljima sela koji su nositelji drevnih vještina i znanja. Uočio je njihovu rijetkost, jedinstvenost, ali i opasnost od nestanka, pa je u poduzetničkom duhu odlučio uložiti vlastiti kapital i pokrenuti tvrtku koja će

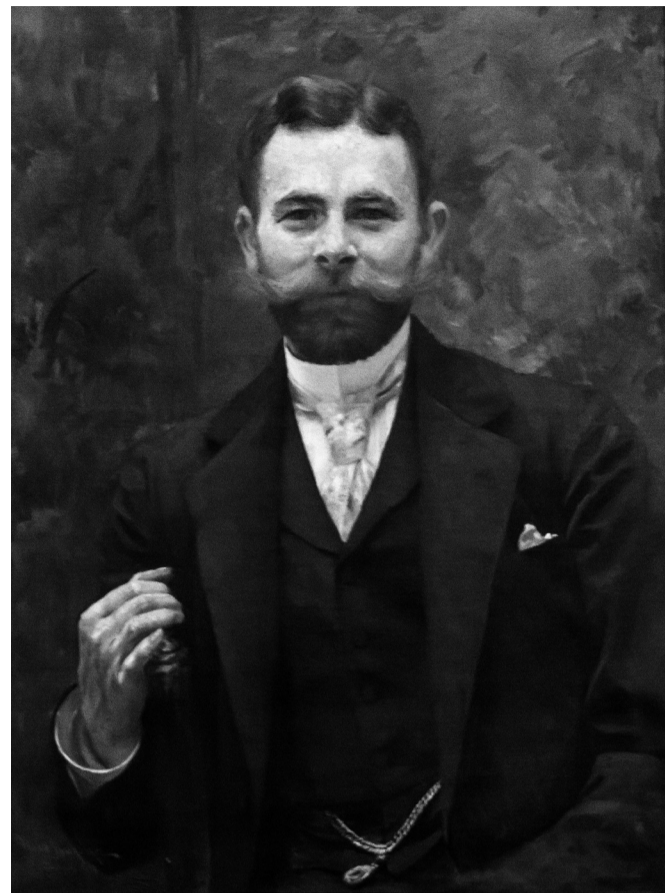
svoje proizvode temeljiti na baštini. U to se doba na domaćim i međunarodnim gospodarskim izložbama sve više izlažu narodne rukotvorine te Berger prepoznaje golem potencijal na kojem će izgraditi svoje poslovno carstvo. Ulazak narodne umjetnosti u domove imućnijih građana smatra dobrim ukusom, posebno kada se suvremenom integracijom folklornih motiva u predmete svakodnevne uporabe daje nova vrijednost. Otvara trgovinu na Jelačićevu trgu, u blizini Radićeve ulice, a tamo pokreće i tkalačku školu, najprije sa šesnaest žena, da bi s vremenom kroz razgranatu mrežu prijenosa znanja na vrhuncu karijere za njega radilo gotovo dvije tisuće žena. Proizvodi se luksuzna odjeća, predmeti za opremanje doma, poput zastora, stolnjaka i podmetača. Svoju viziju ostvario je osnutkom tkalačke škole, s pomoću koje je osposobio seoske žene za izradu rukotvorina prema njegovim napucima. Znanje je stekao sabirući vrijedne predmete i uzorke, a ugrađivao ga je vješto u svoje kolekcije.

Posebno je zapažen bio njegov nastup na izložbi pučke umjetnosti u Berlinu 1909. godine, na kojoj je njegov hrvatski odjel bio glavna atrakcija jer su tri seljanke s pomoću triju drevnih tehnika demonstrirale izradu predmeta na tkalačkim stanovima. Glasoviti pariški krojači zainteresirali su se za njegove motive, a Bergerova moda postala je internacionalni brend. Njegov međunarodni poslovni uspjeh omogućio je organizaciju izlož-

O Bergeru je pisala i njegova nećakinja, književnica Vilma Vučelić, koja u knjizi *Sjene prošlosti* svjedoči o svom tetku, a Hrvatska radiotelevizija snimila je film o njegovu doprinosu osnutku Etnografskog muzeja, koji je režirala Mira Wolf

Hrvatska narodna nošnja

Dragocjena ostavština: Salamon Berger

bi u brojnim svjetskim metropolama. „U razdoblju od 1888. do 1910. godine, zahvaljujući dobroj organizaciji djelatnosti, poduzetnosti i velikoj upornosti, Berger je sudjelovao s proizvodima hrvatske kućne industrije na 96 izložbi u Europi, Americi i Australiji i postigao znatan uspjeh“ (Gjetvaj). Uredio je također, kako sam piše, skladišta i zastupništva u Hamburgu, Berlinu, Monaku, Parizu, Chicagu, St. Louisu i drugdje. U izradbu izlagane i prodavane robe Berger je, osim „seljakinja“ obučenih u zagrebačkoj tkalačkoj školi – koju je, uz obećanje financijskih sredstava Kraljevske zemaljske vlade, osnovao 1902. o vlastitom trošku – uključio i različita državna poduzeća, obrtnike i pojedince na terenu“ (Bušić).

U Zagrebu je „godine 1904., prigodom izložbe priređene u njegovoj trgovini u zagrebačkim dnevnicima, nepotpisani novinar izvijestio: Vrlo poduzetni zagrebački trgovac i c. i kr. dvorski dobavljač S. Berger zamislio je prije više godina vrlo pohvalnu zamisao, da po svima krajevima naše mile hrvatske domovine sakuplja prekrasne hrvatske seljačke narodne nošnje i ručne radove naših marnih seljakinja, pravih samoukih umjetnica. Gospodinu Bergeru pošlo je za rukom sakupiti prekrasnu zbirku od više tisuća komada raznovrstnih uzoraka, od kojih je malo ne svaki prava umjetnina. Među sabranim predmetima imade takovih, koji su već više stotina godina stari, što im vrijednost znatno diže. Kako do sada nemamo u Zagrebu etnografskoga muzeja, kamo bi takovi predmeti spadali po svojoj naravi, a muzej za umjetnost i obrt nije već godine i godine obćinstvu pristupan, te nema izgleda, da će se skoro otvoriti, to se moramo tim više veseliti, da se je našao čovjek, koji je bar nešto narodnoga blaga spasio od očite propasti“ (*Obzor*, 25. 2. 1904.).

Bergerova kolekcionarska strast bila je u prvom redu vođena ljubavlju za baštinu i nije bila ograničena samo na etnografsku građu. Predmeti koje je sakupio ulaze u više zbirki Muzeja za umjetnost i obrt, naročito slike i vrijedni predmeti crkvene umjetnosti, a pomogao je i razvoju fundusa Hrvatskoga školskog muzeja. Ipak, glavnina njegove energije bila je usmjerena na osnutak Etnografskog muzeja, koji je smješten u zgradi nekadašnjeg Trgovačko-obrtnog muzeja s kojim je Berger blisko surađivao. Naime Trgovačko-obrtni muzej osnovan je 1904. godine za potrebe izlaganja gospodarskih izložbi, a među njima bili su i Bergerovi izložci. Dio svoje zbirke donirao je muzeju i u njemu je redovito izlagao svoje kolekcije. Iako je još 1911. godine Vladi ponudio otkup zbirke, on nije realiziran i tek je 1918. otkupljena njegova zbirka od 11.561 eksponata za 600.000 kruna, „od kojih je pola iznosa Berger namijenio troškovima oko uređenja zbirke, stipendijama istraživačima narodnih tekstilija, novim akvizicijama i sličnim kulturnim zakladama“ (Muraj).

Bergerova iznimna osobnost ostala je zabilježena u perimu suvremenika i suradnika, pa tako njegov najbliži su-

radnik u muzeju Vladimir Tkalčić za njega nalazi brojne riječi hvale. Bio je počasni član mnogih društava i organizacija, dobitnik više diploma i odlikovanja, među kojima se ističe Orden francuske palme. U svojoj kući, palači Pongratz na Jelačićevu trgu, pohranjuje umjetnine. Godine 1903. iz njegove kolekcije za Muzej za umjetnost i obrt predmete biraju Hermann Bollé, Robert Frangeš i Menci Klement Crnčić. Vlaho Bukovac slika portrete obitelji Berger, Salamona, njegovu suprugu i kćer. Upravo je Bukovčev portret Salamona Bergera bio predmet za kojim su posjetitelji tragali u *Noći Salamona Bergera*, događanju koje je Etnografski muzej o stotoj obljetnici organizirao, kako bi istaknuo važnost djelovanja pojedinaca za kulturu jer bez njih ne bi bilo ni naših vrijednih institucija.

I sam Berger ostavio je pisani trag „u dva teksta koje je napisao osvrćući se na tadašnje stanje i mogućnosti poboljšanja domaće tekstilne proizvodnje: *Tragedija hrvatske tekstilne kućne industrije* i *Za unapređenje naše kućne*

industrije, objavljen u povodu izložbe narodnog veziva i tkiva Jugoslavije“ (Bušić). No njegov san o daljem procvatu kućne radinosti kao industrije nije se ostvario. U tekstu *Tragedija hrvatske tekstilne kućne industrije* ogorčeno objašnjava da je „konačno odlučio, nakon 28-godišnjeg rada posvema napustiti (...) poslovanje na polju hrvatske kućne industrije“ (Bušić). Ipak, i dalje je zagovarao osnivanje muzeja, donirajući velik dio prikupljene građe.

O Bergeru je pisala i njegova nećakinja, književnica Vilma Vukelić, koja u knjizi *Sjene prošlosti* svjedoči o svom tetku te njegovu životu i radu. Hrvatska radiotelevizija snimila je film o Bergeru i njegovu doprinosu osnutku Etnografskog muzeja, na koji su se osvrnuli stručnjaci muzeja i ugledni etnolozi. Scenaristica i redateljica filma je Mira Wolf, a publika ga je imala priliku vidjeti tijekom proslave obljetnice u Etnografskom muzeju. Ostajemo duboko zahvalni čovjeku koji je cijeli radni vijek posvetio baštini, dao neizmjeran doprinos osnutku Etnografskog muzeja i bio na njegovu čelu

sve do 1925. godine. Berger je umro 1934, no „u razdoblju između dva svjetska rata Etnografski muzej je (...) sudjelovao u organizaciji nekoliko međunarodnih izložbi: 1925. u Parizu (narodno rukotvorstvo, dekorativna umjetnost) i 1927. također u Parizu (čilmarstvo). Muzejski predmeti izlagani su na svjetskim izložbama u Barceloni (1929.), Kopenhagenu (1930.) i Saarbrücken (1931./1932.) te na velikoj međunarodnoj izložbi u New Yorku (1939.). U isto vrijeme Muzej se aktivno uključivao i u **domaća zbivanja, primjerice, u izložbu kućne industrije u Beogradu 1930. te u izložbe Zagrebačkog zbora – izlaganjem predmeta iz svog fonda te usmjeravanjem i organiziranjem plasmana proizvođa pučke umjetnosti i kućnog obrta, sve na Bergerov poticaj“ (Bušić). Bergerova ostavština nadahnjuje nas i danas prilikom istraživanja fonda, oblikovanja izložbi i koncipiranja novoga stalnog postava. Prisutan je u svakom kutku Muzeja kao nadahnuće i poticaj za očuvanje i promociju naše baštine.**

Vane Ivanović (1913–1999)

Jugoslaven s britanskim taktom

Ivanovićevo genealoško stablo razgranato je u svim mogućim smjerovima, pa je on precizno objašnjavao da je napola Srbin, dok je u drugoj polovici četvrtina slovačka, osmina hrvatska i osmina židovska

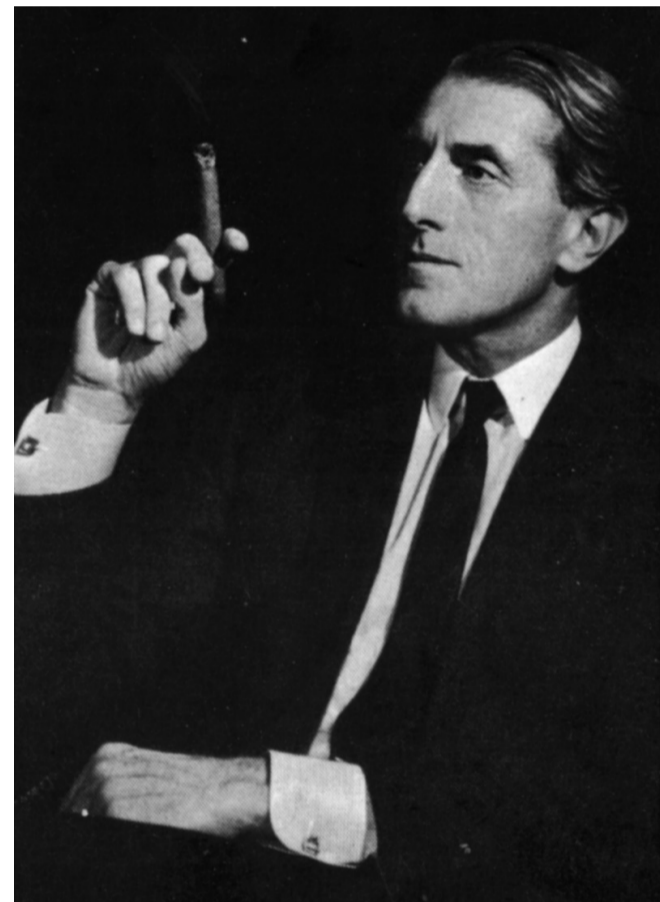
Piše Zdravko Zima

Premda je najveći dio dugog i plodotvornog vijeka proveo u inozemstvu, uglavnom u Velikoj Britaniji, Vane Ivanović (1913–1999) dubokim je korijenima vezan uz balkansko tlo. To što se u našem dijelu svijeta, nekadašnjoj Jugoslaviji, a onda u Hrvatskoj, Srbiji i drugim državama, o njemu zna malo ili gotovo ništa, više svjedoči o našoj poslovičnoj isključivosti nego o onom što je taj brodovlasnički magnat s diplomom Cambridgea, izvanstranački politički aktivist, diplomat, filantrop, mecena, pisac, sportaš i što sve ne po mnogočemu zaslužio. Koliko god bila točna, zvuči pomalo banalno konstatacija da je njegov život usporediv s romanom. Je li taj roman imao sretan kraj? U onom dijelu koji se tiče Ivanovićeve djelovanja u inozemstvu vjerojatno jest, u onom drugom, koji se odnosi na angažman u vezi s njegovom prvom domovinom, sretan kraj bio je i ostao iluzija, razmjerna idealima koje je permanentno branio i kojih se nije odrekao ni u času kad su ti ideali u spletu svih povijesnih silnica teško i naizgled nepovratno kompromitirani. Veličina Vane Ivanovića ogleda se u činjenici da je uvijek bio netko drugi, iako mu je to što je bio drugi, ili drukčiji, priskrbilo mnoge neugodnosti, svodeći njegov politički aktivizam na dokoličarsku donkihoteiriju pretenciozna snoba koji iz komfora svoje britanske nedodirljivosti dijeli lekcije sirovima Balkancima i pača se u ono u što se ne bi trebao pačati. Ništa lakše i ništa pogrešnije od takva zaključka, imanentna sredini koja je provincijalnost pretvorila u aksiom, koja sama za sebe kreira svijet i koja nije potrebna nikomu, osim svojim zakonodavcima i njihovim prilježnim adeptima.

Kako god bilo, Ivanovićeve uspjesi ili neuspjesi mogu biti mjerljivi samo u usporedbi sa zahtjevima koje je pred sebe postavljao. A ti zahtjevi nikada ni bili mali, neovisno o njegovoj profesionalnoj vokaciji i onom što je bio njegov primarni izbor. Rodio se 9. lipnja 1913. u Osijeku, a umro je 4. travnja 1999. u Londonu. Njegov otac, Ivan Rikard Krausz, promijenio je 1924. obiteljsko prezime u Ivanović. Majka Milica bila je sestra novinara i političara Dušana Popovića, jednog od lidera Hrvatsko-srpske koalicije. Vjenčani kum Vanetovim roditeljima bio je Svetozar Pribičević, dok mu je krsni kum bio Ivan Lorković. Kad je Vanetu bilo osam godina, njegova majka, koju su bližnji zvali carica Milica, što je drugo ime za *femme fatale*, preudala se za brodovlasnika Božu Banca, koji je vodio Yugoslav Lloyd Ltd. u Londonu. Svjedočeći o svom podrijetlu, Ivanović je matematički precizno objašnjavao da je napola Srbin, dok je u drugoj polovici četvrtina slovačka, osmina hrvatska i osmina židovska. U vrijeme fundamentalističke isključivosti i pomanjkanja toliko potrebna osjećaja za fine, mnogi će teško razumjeti tvrdnju da je Vanetov otac bio notorni hrvatski patriot. U različitim prilikama otac Ivan govo-

rio je o Anti Starčeviću i Josipu Franku, a s tim drugim očev djed i Vanetov pradjed bio je u rodbinskim vezama. Poput mnogih svojih sunarodnjaka, Vanetov otac želio je da se južnoslavenske zemlje oslobode austro-ugarske dominacije i ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom, koje su već imale svoje države te su kao takve njemu i njegovoj generaciji bile uzor i svojevrsni putokaz. Vanetovo genealoško stablo razgranato je u svim mogućim smjerovima, a kako je bio sin, nećak i kumče trojice Srba i Hrvata koji su 1918. bili među utemeljiteljima prve zajednice jugoslavenskih naroda, nije teško shvatiti zašto je branio tu ideju, ali i zašto joj je ostao odan do kraja, čak i kad su se stekli uvjeti koji su mogućnost ujedinjenja kompromitirali gotovo bez ostatka. Jednom zgodom otac Ivan rekao je djeci, Vanetu, Vladimiru i Daški, da je on posljednji Hrvat, da je njihova majka Milica posljednja Srkinja, dok su njih troje prvi Jugoslaveni. Vanetovo puno ime bilo je Ivan Stevan Ivanović. Nije slučajno dobio hrvatsko i srpsko ime, a zvali su ga Vane po rođaku Stevanu Vanetu Živadinoviću, poznatom nadrealističkom umjetniku koji je također živio u Velikoj Britaniji i koji se deklarirao kao Vane Bor.

Na njegovu egzistencijalnom raskrižju privatno i političko preplelo se na način u kojem je teško razlučiti gdje počinje prvo, a gdje završava drugo. Bilo bi najmanje točno – i još manje korektno – takva čovjeka trpati u jasno omeđen koš. Niti je Vane bio biznismen na sliku zasukanoga profitera koji gleda jedino svoju dobit, a još manje je bio Jugoslaven na način prevladavajuće omraze koja svaku ideju zajedništva smješta u historijsku ropotarnicu. U svim prijelomnim situacijama, kakvih za njegova vijeka nije bilo malo, znao je reagirati na primjeren način. Kako precizira u svojim memoarima, već 4. rujna 1939. u ime Bože Banca ponudio je Britancima flotu koja je bila u vlasništvu jugoslavenskog Lloyda. Bili su to prvi brodovi koji su slobodnom voljom njihovih vlasnika ušli u sastav britanske ratne flote. A prvi brod koji su u toj misiji izgubili zvao se Carica Milica, kojem je Vanetova majka bila kuma. Vojni puč koji je 27. ožujka 1941. izvela urotička grupa prozapadno orijentiranih oficira jugoslavenske vojske, opirući se na taj način potpisivanju Trojnog pakta s fašističkim silama, proglasio je najsvjetliji danom u svom životu. Bio je britanski saveznik u njihovim najtežim trenucima, u New Yorku je stao na čelo Jugoslavenskoga pomorskog odbora, a posade četiri brodova koji nisu bili u vlasništvu njegova očuha i koje se nisu htjele priključiti savezničkoj floti, otpustio je iz službe. Premda se rat vodio ponajprije protiv Hitlera, sveopća konflagracija na Balkanu, u kojoj su participirale nacističke jedinice, ustaše, Dražina gerila i Titovi partizani, imala je elemente građanskoga rata. Uzimajući u obzir njegovo podrijetlo i stajališta koja je konzekventno branio, jasno je da Vane nije mogao pristati ni uz jednu stranu. Ni okupatorsku ni kvislinšku, ali ni onu kojoj

San i stvarnost: Vane Ivanović

su pripadali Titovi partizani. Premda se za vrijeme rata otvoreno stavio u savezničku službu, putujući između Londona, Barija i Kaira te objašnjavajući Britancima ono što ponekad ni njemu nije bilo potpuno jasno, naime, tko na Balkanu ratuje protiv koga i u čiju svrhu, u novoj Jugoslaviji nije bio poželjan. Kad su komunisti preuzeli svu vlast, nisu uspostavili parlamentarnu demokraciju, iako se Tito kleo Churchillu da nakon oslobođenja u zemlji neće vladati ničiji monopol. U takvoj konstelaciji snaga, Vane Ivanoviću nije preostalo drugo nego da postane politički emigrant. U krajnjoj liniji, stranac u Britaniji, u kojoj je živio, i stranac u Jugoslaviji, kojoj je pripadao i za koju se zalagao svim svojim bićem. Ali zajednička država južnoslavenskih naroda, takva kakvu je sanjao Vane, nikada nije postojala. Možda ni neće, ali upravo ta (ne)mogućnost čini njegove ambicije još većim i plemenitijim.

Poslije Drugoga svjetskog rata Vane Ivanović obnovio je očuhovu flotu, a 1967. poslovanje je prepustio starijem sinu Ivanu Božidar. Istodobno se angažirao među jugoslavenskim emigrantima, protivnicima komunističkog režima, osnivajući posebnu udrugu kojoj je bio na čelu sve do 1974. Bio je isto tako predsjednik jugoslavenske grupe za Europski pokret, a 1963. sa skupinom disidentna utemeljio je u Stanstedu kraj Londona Demokratsku alternativu. Pokrenuo je također periodik *Review* Studijskog centra za jugoslavenska pitanja u Londonu, s Aleksom Đilasom uredio je zbornik *Demokratske reforme*, a objavio je isto tako *Zbornik o ljudskim pravima* te autobiografske zapise *Memoires of a Yugoslav*. U skraćenoj verziji ta posljednja knjiga tiskana je 1993. u Zagrebu pod naslovom *Drugo zvono*. Koliko je poznato, na zvono se nije oglasio nitko. Vane je bio počasni konzul kneževine Monako na dvoru britanske kraljice, član londonskog Marylebone Cricket Cluba, osnovana 1787. godine i, *last*

but not least, aktivni sportaš. Ne bilo kakav. Bio je prvak Jugoslavije u preponskom trčanju na 100 i 400 metara, bavio se plivanjem i vaterpolom, a s bratom se u Cavtatu 1937. okušao u podvodnom ribolovu. Bio je pionir toga sporta, a 1951. publicirao je knjigu s tom temom na engleskom jeziku, vjerojatno prvu te vrste u svijetu. Ali u njegovu slučaju sport nije bio sam sebi svrhom. Kao član jugoslavenske atletske reprezentacije sudjelovao je 1936. u polufinalnoj utrci na 400 metara s preponama, odbivši se obratiti Hitleru nacističkim pozdravom. Poslije svih ratova i nesporazuma, balkanskih i međunarodnih, endemskih i svjetskih, Vane Ivanović ostao je isti. Gotovo sâm u uvjerenju da balkanski narodi poslije povlačenja Turaka i poslije propasti Austro-Ugarske mogu opstati jedino zajedno. Jer neprijatelji će spremno pripremati teren za njihovu internu kavgu, neovisno o tome radi li se o susjedima ili o velikim silama. Nema sumnje, velike sile uvijek će ratovati, pazeći pomno da svoje nesporazume rješavaju na tuđem ili već iskušanu balkanskom tlu. Vane je objašnjavao da su srpski i hrvatski nacionalizam blizanci koji se međusobno hrane i podupiru u ovisničkom odnosu ljubavi i mržnje ili u sumiranju vrlina i mana koje ih spajaju i istodobno dijele. Sve je pitanje rakursa i individualnih htijenja. Vjerovao je da partizanska pobjeda u Drugom svjetskom ratu nije bila nužna te da je ona s jedne strane rezultat Titove genijalnosti, a s druge možda još i više fatalne podijeljenosti nekomunističkog pučanstva. Po njemu, jugoslavenski narodi sami su se gurnuli u provaliju, bivajući istodobno heroji i žrtve. Ono što se dogodilo za Hitlerove ere, *mutatis mutandis* ponovilo se nakon pada Berlinskog zida i sloma komunizma. Kao vječni idealist ili arhetipski lik iz Camusova mita o Sizifu, Vane nije nikada mirovao. Bilo mu je jasno da je među balkanskim narodima sasvim dovoljno onih kojima je *bellum omnium in omnes*, koliko god krvav i besmislen, ipak draži od gubitka vlastitih pozicija i svih mogućih beneficija koje se u takvu stanju praktički podrazumijevaju. Slao je apele, pisao Kućanu, Tuđmanu i Miloševiću, nudeći se kao medijator u nekadašnjoj Bančevoj kući u Dubrovniku, ali uzalud. Ne samo da se nitko nije odazvao, nego nije dobio nikakva odgovora. Ivanovićev rekord u preponskom trčanju na 400 metara nije bio srušen gotovo dvadeset godina. Na listama sportskih rezultata u Titovoj Jugoslaviji bilo je precizno navedeno njegovo vrijeme te godina i mjesto gdje je postavio rekord, ali je zaobideno njegovo ime. Bio je i ostao *persona non grata*. Jučer jednako kao i danas.

Od smrti Vane Ivanovića prošlo je dvadeset godina. Tko je zapravo on i s kim ga u krajnjoj liniji usporediti? Možda s Vladimirom Dvornikovićem, jednako velikim gospodinom i autsajderom koji je kroz naš svijet i našu

kulturu prošao kao da ga nije ni bilo i koji je bio svjestan da je u hajdučkom okruženju, u kojem dominira filozofija krvi i tla i u kojem rodbinske i ortačke veze pretežu nad svim drugim, moral zadnja rupa na svirali. Dvorniković je bio nesmiljeni kritičar okamenjenoga balkanskog patrijarhata u kojem dominira herojstvo i plač i u kojem se sve mijenja, ali tako da se nikada ništa ne mijenja. U takvu svemiru nema kontinuiteta, ni legaliteta. Samo herojstvo i mučeništvo, samo ekstremni napor ili ekstremni nerad. Kad Dvorniković piše da su savjest, odgovornost i kajanje među balkanskim narodima slabo ili nikako poznate kategorije, kad tvrdi da kršćanstvo među njima nije dobilo onako rezonantan odjek kao među Rusima, onda od toga ne treba okretati glavu kao od pretjerane radijacije. Onda se treba pogledati u zrcalo i suočiti s istinom. Ali lakše je ignorirati Dvornikovića nego identificirati vlastito lice. Drugi je Ivanovićev pandan ili prethodnik pripadnik austrijske noblese Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi (1894–1972), koji je početkom dvadesetih godina prošloga stoljeća postao lider Paneuropskog pokreta. Njegov otac Heinrich djelovao je kao diplomat, govorio je šesnaest jezika, obožavao putovanja kao jedinu mogućnost trajne vitalnosti, a supruga mu je bila Japanka. Duboko prožeta katolicizmom, njegova obitelj njegovala je pobožnost, altruizam i jedinstvo s prirodom.

Ostao je sâm u uvjerenju da balkanski narodi nakon povlačenja Turaka i nakon propasti Austro-Ugarske mogu opstati jedino zajedno. Jer neprijatelji će spremno pripremati teren za njihovu internu kavgu, neovisno o tome radi li se o susjedima ili o velikim silama

Godine 1901. Heinrich Coudenhove-Kalergi objavio je raspravu *Bit antisemitizma (Das Wesen des Antisemitismus)*. Osim što ga osuđuje kao nekršćanski fenomen, autor tvrdi da antisemitizam ne proizlazi iz ekonomske nego iz religijske omraze. Heinrichov sin Richard rodio se u Tokiju, ali je stasao u Europi, među zagovornicima panslavizma i pangermanizma. Vjerovao je da je Prvi svjetski rat proizašao iz sukoba tih imperijalističkih ideologija. Potaknut studijom Panameričke

Vane Ivanović sa sestrom Daškom i bratom Vladimirom (1921)

unije Alfreda Frieda, uz pomoć supruge, glumice Ide Roland, godine 1923. utemeljio je u Beču Paneuropski pokret. U svojoj plemenitoj vjeri Coudenhove-Kalergi junior držao je da bi se kapitalizam i komunizam trebali međusobno potpomagati, kao što je protestantska reformacija nagnala Katoličku crkvu na vlastitu obnovu. Nošen duboko ucijepljenim idealizmom i ekumenizmom, signalizirao je mnogo toga što će se otkriti tek u budućnosti. Među inim, prorokovao je da će Sjedinjene Države i Rusija podijeliti Europu. Takvu dalekovidnost mogao je posjedovati nezavisni aristokrat koji je stvarnost secirao bez kalkulacija i bez potrebe za političkim pragmatizmom. Coudenhove-Kalergijeva teza da Europa nema alternative, odnosno da je osuđena na ratni kaos ili na ujedinjenje, u Ivanovićevu slučaju kanalizirana je na Balkan, ali u biti znači isto: ili rat ili ujedinjenje. Balkan je takav kakav jest. Ali nije li njegova shizofrena stvarnost isto tako refleksi etičke fragmentarnosti o kojoj je iz svoje kabinetske perspektive svjedočio Vladimir Dvorniković, pa i zakleti Jugoslaven s britanskim taktom – Vane Ivanović?

Esej

Piše Simon Schama

Švicarsko-francuski pisac Benjamin Constant, čovjek koji je sam iskusio najbolje i najgore trenutke Francuske revolucije, pa se od poklonika pretvorio u najžešćega Napoleona kritičara, objavio je 1815. svojevrsnu sintezu liberalne politike. Knjigu je nadobudno nazvao *Politička načela za primjenu svim vladarima*. Do tada je Constantov život bio posvećen paneuropskom projektu, nadahnutom prosvjetiteljskom vjerom u mogućnost razumne tolerancije. Kao veliki majstor riječi (tema je njegova jedinog romana odnos starije žene i mlađeg muškarca i što se događa kad se strast pretvori u ljubav), bio je uvjeren da je jezik moćna kreativna snaga u uspostavljanju slobode. Međutim, iako u službi razuma, riječi se lako mogu degenerirati i izazvati opasan delirij, jer isto tako mogu dovesti do neke vrste grozničave strasti. U svojim *Načelima* pisao je da su ljudi skloni oduševljavanju i opijanju pojedinim riječima, a kad se takve uzbudljive riječi ustrajno ponavljaju, gubi se značenje stvarnosti.

Da živi u naše vrijeme, mislim da bi Constant shvatio da s obiju strana Atlantika anglikanske demokracije prolaze kroz upravo takav trenutak opijenosti. Koliko pamtim, Sjedinjene Države i Ujedinjeno Kraljevstvo nisu nikad bili razjedinjeniji. Pedeset posto nedavno anketiranih u SAD-u drže da se Trump mora osuditi, dok se gotovo isti broj ispitanih tomu protivi. Premda se brojevi ponešto razlikuju, u Velikoj Britaniji stajalište je o Europskoj Uniji (izaći ili ostanu u njoj) isto tako podijeljeno, tako da će, bez obzira

Tko govori u ime naroda?

Bez obzira na određene političke ciljeve, čak i one kobne poput Brexita, glasači će se u skoroj budućnosti suočiti s pitanjem: prikloniti se ovoj ili onoj formi demokracije, izravnoj populističkoj verziji, prema kojoj je liderova verzija narodne volje nadmoćna, ili delegiranom konstitucionalizmu u kojem su izvršne vlasti pod budnim okom zakonskih normativa

na rezultat, jedna ili druga strana biti nezadovoljna ili će se smatrati izdanom. Kako obje zemlje idu prema krizi nacionalnog identiteta, retorika neslaganja prelazi u gorka predbacivanja o tome što znači legitimno političko ponašanje, a što ga narušava. Još je alarmantnija rasprava o tome što je patriotizam, a što izdaja.

Stječe se dojam da je fanatično urlanje predigra pomaku od verbalnoga prema fizičkom nasilju, što šokantno podupire govor demagoga. Igranje vatrom za njih očigledno nije zazorno, važno je samo da steknu odobravanje navijača. Boris Johnson dobro zna što radi kad kao *predaju* opisuje zakon koji od njega zahtijeva produženje pregovora, u slučaju da dogovor s EU nije postignut, ili kad naziva *kolaboracionistima* članove Parlamenta koji se protive njegovoj politici izlaska iz EU bez dogovora.

Izdaja je već uobičajeni tvit (*tweet*) zaraćenoga Trumpa. Poručuje da je Adam Schiff, predsjednik Kongresnog obavještajnog odbora, izdajica. Trump tvita da je Schiff počinio izdaju, dok za službenika koji je prijavio Trumpovo korištenje diplomatskih razgovora s predsjednikom Ukrajine u korist osobne političke prednosti, kaže da ga špijunira. Za

svaki slučaj dodaje, prijeteći, da se u prošlosti sa špijunima postupalo prikladnim metodama. Nema tog tradicionalno prihvaćena postupka koji Trump ne bi prekršio, kako ne bi doveo u pitanje svoje predsjedništvo. „Paragraf 2. Ustava omogućuje mi da radim što hoću kao Predsjednik“, kaže. U slučaju da podignu optužnicu protiv njega, poziva se na upozorenje svojih evangeličkih saveznika (grupacije desnih protestantskih ekstremista), koji tvrde da će u tom slučaju doći do građanskog rata.

Nadajmo se da neće. Ali prevladavajući politički argument, kao što to najavljuju za sljedeće britanske parlamentarne izbore, narod protiv parlamenta, volja naroda protiv elite, ili, kao u SAD-u, predsjednik nasuprot Washingtonu (podrazumijevajući ne samo iskušanu mrežu državne birokracije nego i Kongres i sve medije koji nisu Trumpovi obožavatelji), samo po sebi znači opasnost. Neprijateljski nastrojen populizam, što ga potpaljuju ljudi poput Dominica Cummingsa (Johnsonova savjetnika), koji priznaje da uživa u paralizi odnosa između Parlamenta i premijera, ili Trumpova savjetnika Stephena Millera, koji za svog gazdu smišlja sve ekstremnije mjere protiv doseljenika, usmjereni

su protiv tradicionalno umjerenih institucija, koje bezobzirno preziru. Njihov je otvoreni cilj nadomjestiti postojeće centre suvereniteta koji predstavljaju reprezentativne institucije, nebuloznom simbiozom karizmatičnoga vođe s masom bijesnih građana orkestriranih kroz političke skupove organizirane s pomoću društvenih mreža i nahuškane ulagivačkim radijskim i TV-programima.

Bez obzira na određene političke ciljeve, čak i one kobne poput Brexita, glasači će se sljedećih mjeseci, ili iduće godine, suočiti s pitanjem: prikloniti se ovoj ili onoj formi demokracije, izravnoj populističkoj varijanti, prema kojoj je liderova verzija narodne volje nadmoćna, ili delegiranom konstitucionalizmu u kojem su izvršne vlasti pod budnim okom zakonskih normativa, kritički preispitivane od strane slobodnih medija i nezavisnoga sudstva zadužena za primjenu zakona.

Strah da bi ovu drugu, sivu, prozaičnu i pragmatičnu verziju demokracije mogao progutati turbonabijeni šou prve varijante – odnosno da bi demokracija paradoksalno mogla stvoriti vlastiti tip despota – ima dugu povijest još od početka narodne vlade.

Aristotel i Tukidid osuđivali su demagoga Kleona, koji je, premda bogataš u vrijeme kad izlazi na političku scenu, tvrdio da je sin štavitelja kože i napadao institucije kojima je sam pripadao. Njegov politički profil i moto bilo su vulgarno komedijanje (Ah, pa to je samo Kleon kao Kleon!), masu je uveseljavao kršenjem prihvaćenoga dekoruma atenske skupštine, teatralno je urlao, dizao odjeću da bi pokazao golotinju i uglavnom je takav svoj imidž koristio kao spektakl blizak publici. Među ostalim projektima (Kleon nije nikada oprostio Aristofanu satiričnu kritiku njegovih pretenzija u drami *Heroji*), hvalio se da će pojačati obrambene zidove oko Atene i busao se u prsa svojom brutalnošću (prema Tukididu). Predlagao je da se svi stanovnici osvojene Mitilene milostivo pokolju, a njihove žene i djeca prodaju kao roblje.

Za Polibiusa u 2. stoljeću n. e. smatra se da je skovao termin oklokacija, što znači vlast rulje koju potiču i mobiliziraju demagozi. No opasnost od strašnog saveza između pustolovnog cezarizma i većinskog despotizma najviše su osjetile generacije filozofa-političara koji su iz prve ruke svjedočili ili sudjelovali u nastanku moderne demokracije. Upravo u prvom broju *Federalista* Aleksandar Hamilton, koji je o tome nešto znao (ne samo iz instinktivnog pesimizma), često je upozoravao da „opasna ambicioznost... vrebava iza široke maske gorljivosti za ljudska prava“ i da će nas povijest naučiti... najveći broj onih koji su rušili slobodu republike započeli su karijeru kao demagozi kobnim udvaranjem narodu, da bi završili kao tirani.“

U osciliranju između revolucije i reakcije, Francuska revolucija potaknula je najiscrpnija razmatranja o mogućnostima samouništenja demokracije. Constant je na početku bio oduševljen Napoleonovim obećanjem da će srediti revolucionarnu anarhiju bez kompromitiranja njezinih tekovina. Ali kad se konzul pretvorio u vojnog despota i likvidirao revolucionarne slobode s pomoću dvaju plebiscita iz 1802. i 1804. godine, Constant je – uvidjevši kako je carska cenzura svela broj od 69 slobodnih časopisa i listova na četiri, a zakonodavstvo pretvorila u poslušna izvršitelja carske volje – postao Napoleonov neprijatelj. Znao je da slobodu uništavaju stalni ratovi, trijumfalizam i punjenje vlastitih džepova.

Međutim, Constant je predvidio mogućnost diktature većine još prije Napoleonova uspona, u kobnom trenutku kad je Revolucija odbacila kontrolu i bilance američke politike, poglavito dvodomno zakonodavstvo, jer se smatralo da kompromitira suverenost naroda, koju je Jean Jacques Rousseau ovjekovječio kao „opću volju“. Egzaltiranim utopistima revolucionarne zore svaka podjela vlasti mirisala je na stari režim i podvojenost društvenog od legalnog poretka. Nasuprot tomu, neprijeporno jedinstvena volja naroda omogućila je vođama, koji su tvrdili da su njezino otjelovljenje, da „postupaju kako se nikakav tiranin ne bi usudio u vlastito ime“, jer revolucionarni su vođe jačanje moći zahtijevali od sama nositelja političke vlasti, odnosno naroda, svemoćna samo ukoliko opravdava njihovo kršenje prava.

Promatrajući kako se Napoleonov nećak Louis Napoleon, izabrani predsjednik Druge republike, za tri godine pretvorio u Napoleona III, da bi potom plebiscitom potvrdio puč, Alexis de Tocqueville, po mnogočemu Constantov sljedbenik, također je smatrao da su mogućnosti cezarizma, servilnog sudstva, neutraliziranog ili ukinutog delegiranog zakonodavstva i tiska pod državnom kontrolom trajna opasnost demokracijama, koje beskrupulozni pustolovi

Populističke zamke: Simon Schama

lako mogu zavesti. Ali do prisile (ili prijave) svemoćne većine, kako je to nazvao Tocqueville, lako može doći čak i bez uzurpacije diktatora pod maskom prijatelja naroda i neprijatelja elite.

U viktorijanskoj Britaniji John Stuart Mill nije žalio truda da na samu početku svoje knjige *O slobodi* (*On Liberty*, objavljene 1859) izričito naglasi kako „narodna volja praktički znači volju njegova najbrojnijeg ili najglasnijeg dijela, sastavljena od većine onih koji se uspiju nametnuti i koji konzekventno mogu zahtijevati opstruiranje drugih u tom istom narodu, tako da su nužne mjere opreza kao i protiv svake druge zlouporabe vlasti“.

Razlog za drugi, potvrdni referendum o Brexitu, sada kad bolje znamo što je sve u pitanju, nedvojbeno podupire činjenica da se pobjeda od 52 prema 48 posto uzela kao dozvola ignoriranja interesa znatne manjine u najvažnijoj promjeni sudbine zemlje u posljednjih pola stoljeća. „Brexit znači Brexit“ shvaćeno je kao beskompromisna trijumfalna mantra. Čak i sada, kad sve prognoze pokazuju pomak prema promjeni mišljenja, Vlada i breksitovci i dalje govore o „volji naroda“ kao da je riječ o nečem monolitnom.

Pionirski tumači liberalnih demokracija – od Jamesa Madisona do Miilla – složili su se oko triju fundamentalnih potpornih stupova bilo cezarskoj dominaciji bilo diktaturi većine. Prva je prepreka neprijeporna suverenost autoriteta izglasanoga zakonodavca, bez čije privole ni jedan zakon ne može biti ni prihvaćen ni primijenjen. Druga je prepreka nezavisno sudstvo, odgovorno za poštivanje pravnih zakona od kojih nitko, a poglavito vrhovna izvršna vlast, ne može biti izuzet. Treća je prepreka nedodirljivost slobode štampe i svih oblika izražavanja mišljenja, načelo najveličanstvenije izraženo u Miltonovu pamfletu *Areopagitica*.

Sloboda je bila bliska srcu sve te kumčadi prosvjetiteljstva, ne samo zbog njezine obaveze razlikovanja istine od neistine, već i zbog uvjerenja da je širenje znanja preduvjet djelotvornoga građanstva u odgovornoj demokraciji. Nije slučajno da je George Washington 1796. predlagao nacionalno sveučilište; da je Jefferson s posebnim ponosom osnovao Sveučilište u Virginiji, da je 1822. podupro plan obrazovanja koje će obuhvatiti sve klase građana u Kentuckyju. James Madison tvrdi da je „popularna vlast bez jasnih informacija, ili načina da ih se stekne, samo prolog farsa ili tragediji, ili možda objema“. Svi bi oni bili užasnuti standardnom populističkom karikaturom višeg obrazovanja kao utočišta udaljene i arogantne „elite“, Trumpovim slavodobitnim izjavama u kampanji „Volim neobrazovanje“, ili manipulacijama britanskog ministra obrazovanja, Michaela Govea, koji je uvjeravao javnost da je narod njegove zemlje dosta trpio stručnjake. Najviše od svega, prosudili bi da je ignoriranje znanosti u korist nedvojbenosti vjere ozbiljan predznak gubitka slobode.

Ali kad bi se među nama pojavili Constant, Tocqueville, Madison i Mills, mislim da bi nam savjetovali da ne padamo u očaj. Primijetili bi da je obično hvalisanje tvrdnja mađarskoga premijera Victora Orbána o zastarjelosti reprezentativne demokracije, koju neumoljivo zamjenjuje

John Stuart Mill nije žalio truda da u svojoj knjizi *O slobodi*, objavljenoj 1859, izričito naglasi kako narodna volja praktički znači volju njegova najbrojnijeg ili najglasnijeg dijela, sastavljena od većine onih koji se uspiju nametnuti i koji dosljedno mogu zahtijevati opstruiranje drugih u tom istom narodu, pa su nužne mjere opreza, kao i protiv svake druge zlouporabe vlasti

„neliberalna demokracija“, gdje nezavisno sudstvo i medijska sloboda znače manje nego adrenalinski nasrtaj militantnog nacionalizma, ili da je preuranjen njegov naivni nekrolog liberalizmu. Stoga, bez obzira na ishod Brexita i bez obzira na Trumpovu sudbinu, populistički nacionalistički trenutak već je na zalazu. Prošli tjedan stranka Slobode krajnje desnice na austrijskim je izborima uvjerljivo podbacila. U talijanskoj vladi Mateo Salvini više ne odlučuje, i premda američki predsjednik negira sve dokaze o globalnom zagrijavanju kao meteorološkoj pojavi, milijunski auditorij diljem svijeta mobiliziralo je strastveno ustrajavanje šesnaestogodišnje djevojke da se hitno moramo pokrenuti i poslušati znanstvene dokaze, želimo li spasiti naš planet od katastrofe.

Najzdravije od svega jest da stupovi barijera pred uzurpatorima i dalje stoje. Usprkos svim predsjedničkim tvitovima kako *The New York Times* propada, naprotiv, čestita otvorenost tog lista i *Washington Posta* u prokazivanju njegovih izmišljotina učvrstila je, a ne ugrozila njihov autoritet. Premda su breksitovski političari prozvali „pučem“ presudu Vrhovnog suda o nezakonitosti zatvaranja Parlamenta, presuda je neprijeporna, a američki Kongres učvrstio je kičmu suočen s neporecivim dokazima masovne zlouporabe predsjedničkih ovlasti i uvjetovanja vojne pomoći istragom protiv Trumpova političkog protivnika.

U svakom slučaju, Constanta bi obradovali dokazi moralne snage liberalne demokracije. On s odobravanjem navodi uvjerenje Jeromyja Benthama da su „lideri ignoranti najčešće završavali kao žrtve svoje uske i kukavičke politike“. I s nešto vedrijom notom, bio je uvjeren da „iako nas opći izbori ponekad zanesu kažnjivim zavođenjem, popularni glas najčešće zahtijeva poštenje i srednji put, ljubaznost, dobroćudnost, pravdu i zaštitu.“ Nadajmo se da je imao pravo.

(Esej je objavljen u prilogu Financial Timesa, 5. i 6. listopada 2019, a s engleskog ga je prevela Vesna Domany Hardy)

Iz londonske blizine

Pohvala ljepoti svijeta

Skladatelj Gerald Finzi bio je vegetarijanac, volio je mačke, svoje selo, prirodu, pa je, premda to sam nikada nije rekao, nalikovao nekom sljedbeniku Spinoze, za koga je Bog bio isto što i Priroda. Finzi je imao prijatelje, ali se cijeli život ponajviše vezao uz pjesnike

Piše Predrag Finci

1. Neki dan upitao me jedan engleski izdavač o njemu, a ja ništa nisam znao reći. Onda sam vidio njegovo ime upisano na zidu jedne lijepo sinagoge, koju su mi pokazali kao primjerno arhitektonsko djelo. Onda sam čuo nekoliko puta njegovo ime na stanici koja emitira klasičnu glazbu. Jedna mi se skladba vrlo dopala, zapisao sam njeno ime.

2. Navikao sam se da me ponekad pitaju što mi je beogradski kritičar Eli Finci. U Sarajevu su me češće pitali za akademika Jahiela, za njegovu kćerku Ognjenku, za mog oca Monija, oni koji su nešto znali o povijesti grada za rabina Judu Josefa Fincija (za kojeg mi je rođakinja Tilda tvrdila da je naš pradjed, njoj je to više puta rečeno, i otac joj rekao, ali to nisam provjeravao, a ni nekih dopunskih dokaza tražio), a od devedesetih me najčešće pitaju za vrlo angažirana Jakoba Jakicu Fincija. Kada mi je bilo mrsko objašnjavati, rekao bih za svakoga spomenutog da mi je rođak, premda nikada nisam bio siguran. Ponekad bih još dodao da je prezime Finci nastalo vjerojatno po nekoj talijanskoj pokrajini ili mjestu, možda Firenci, „pa smo mi nešto kao Posavci, Primorci, Sarajlići, isto prezime, različite obitelji“. Značenje prezimena ne zna se pouzdano, neka objašnjenja zvuče neuvjerljivo (kao ono koje je bilo u starijim izdanjima *Židovske enciklopedije*, u kojoj je stajalo da Finzi znači „Tedesco“, Nijemac), ali je sigurno da to nije izvorno španjolsko ili portugalsko prezime, nego prezime koje je usvojeno u Italiji. Od talijanskih Fincija spominje se jedan utjecajni član parlamenta, gorljivi pristaša Garibaldija, potom kompozitor Aldo, kao i političar istog imena, potom matematičar Bruno, muzičar, humanist i borac pokreta otpora u Drugom svjetskom ratu Mario Finzi, a ponajviše obitelj Finzi-Contini, poradi knjige i još više *Oscarom* nagrađena filma *Vrt Finzi-Continijevih* (1970) Vittorija de Sice. U balkanskim krajevima početkom 20. stoljeća prezime Finzi postaje Finci, zbog lokalnih pravopisa, ali

se i danas na nekim starijim zgradama može vidjeti upisano prezime onako kako je pisano u Italiji. Na to prezime više sam puta naišao u Italiji, jednom i u Njemačkoj, čuo sam da Fincija ima u Americi, a kada me upitaše za to prezime i u Londonu, baš se iznenadili. Gdje god dođem, neki poznatiji i ugledniji Finci od mene – rekoh kroz smijeh onom engleskom izdavaču.

3. I sada čitam biografiju o tom Finciju. Autorica biografije je Diana McVeagh, koja je napisala i biografiju o možda, uz Benjaminu Brittena, najpoznatijem engleskom kompozitoru 20. stoljeća, Edwardu Elgaru. Biografija koju čitam nosi naslov *Gerald Finzi. Njegov život i glazba* (*Gerald Finzi. His Life and Music*, The Boydell Press, Woodbridge, 2005).

U Fincijevoj biografiji čitamo da se rodio 1901. u Londonu. Obolio je od nekog oblika leukemije kada mu je bila pedeset i jedna, pet godina poslije je umro. Ali je i u tom relativno kratku životu učinio dosta. Njegov talent rano je prepoznat, što može biti od presudne važnosti za osobni razvoj. Imao je jako dobre učitelje. Već sa dvadeset objavio je svoje prvo djelo, a do kraja života potpisat će stotinu skladbi za zbor i soliste. Godine 1954. u čuvenom Royal Festival Hallu održan je cjelovečernji koncert njegovih djela. Kratko vrijeme predavao je na Kraljevskoj glazbenoj akademiji, ali poslije tri godine, kada se oženio svojom životnom izabranicom Joy, napušta taj posao i vraća se na selo, kojem je iz sveg srca pripadao. Da parafraziram Hardyja, njegova omiljenog pjesnika: kao da je tamo tražio neki skriveni kutak, neki zaselak siguran, tih, neki štiti od svjetskih bura svih. U emisiji emitiranoj na BBC-ju u povodu pedesete godišnjice Fincijeve smrti (emisiju pripremio Donald Maclead, 2006) čuo sam da se skladatelj osjećao i ponašao kao engleski *country gentleman*, pa ga je pogodilo kada ga je neki mještanin „zbog njegova pomalo egzotična prezimena“ upitao kako mu se sviđa Engleska (sic!). Ne samo da se Finzi ponašao kao Englez, govorio kao Englez, nego se Englezom i osjećao, što dokazuju njegove skladbe, a i svi

komentari koji ih prate, komentari koji uvijek naglašavaju njihov „tipično engleski karakter“.

Rano mu umire otac, njegov omiljeni učitelj glazbe gine na fronti u Prvom svjetskom ratu, umiru njegova tri brata. Ostavit će to traga u kompozitoru i njegovu djelu.

Elegični ton dominira Fincijevim skladbama. Njegove su skladbe umirujuće, često bliske Svetom (premda sam Finzi nije bio vjernik), pune religijskih, kršćanskih tema, koje se razvijaju sporo, kao što se sporo iskazuju ganutljiva osjećanja, ali je sva ta melankolična glazba u svojoj najdubljoj osnovi pohvala ljepoti svijeta. Skladatelj je bio vegetarijanac, volio mačke, svoje selo, prirodu, pa je, premda to sam nikada nije rekao, nalikovao nekom sljedbeniku Spinoze, za kojega je Bog bio isto što i Priroda. Finzi je imao prijatelje, ali se cijeli život ponajviše vezao uz pjesnike (Thomasa Hardyja posebno), čija je djela interpretirao na svoj glazbeni način, zapravo ponovo oblikovao u skladbama. I s pjesnicima je na taj način komunicirao, kao da su oni njegovi najbliži. Oni su ga vodili, njegova glazba ih je pratila, u njihovu poetiku ulazila i vlastita glazbena poetika postajala.

Slušao sam neki dan intervju na radiju s jednim Fincijevim prijateljem, čije sam ime nažalost zaboravio, koji je u tom razgovoru kazivao o Geraldovoj diskretnosti i o tome da taj tihi čovjek nije nikada mnogo govorio o sebi. Vjerovao je da nas kultura, okolina i navike mnogo više određuju od podrijetla, ukazivao koliko je istaknutih migranata i „mješanaca“ bilo posvuda, koliko su pridonijeli umjetnosti, pa se i sam osjećao kao jedan od takvih. U doba Drugoga svjetskog rata jedan je dan odjednom rekao da se brine za sudbinu Židova u europskim zemljama, u Njemačkoj posebno, pa dodao: „Znaš, ja sam podrijetlom Židov.“ Njegov prijatelj veli da je to tek tada saznao, tek tada čuo. U teška vremena engleski glazbenik Finzi postade Židov Finzi.

Teško je pisao u toku rata, trpio je od neke vrste stvaralačke paralize, postao sumnjičav prema smislu i svrsi same umjetnosti, sav bio sabran na ratna zbivanja, napustio svoja pacifistička uvjerenja, nastojao pomoći i izbjeglima iz ratnih područja i svojoj domovini koliko je mogao, ali se nakon rata, srećom, vratio svojoj vokaciji.

4. Možda bi neki strogi kritičar rekao da je Gerald Finzi „skladatelj lokalnog značaja“, možda ni sam za njega ne bih čuo da ne živim u Engleskoj, kao što nikada ne bih tako temeljito upoznao filmove ove zemlje da ovdje nisam mogao mnogo i često gledati jedan specijalizirani televizijski kanal. To isto mogu reći i za zemlju (ili zemlje) iz koje jesam: jako mi je bila važna njezina kultura, mnogi njeni djelatnici, dok sam tamo živio možda mi izgledali bolji i značajniji nego što stvarno jesu, možda sada više ne mislim da su tako veliki kao što sam prije mislio, ali i danas mislim da je golemo bogatstvo svaka nacionalna kultura. Svaka koju barem malo upoznao obogati moj život. I svaka je sebi samoj najvažnija. Globalizacija može biti politički koncept, može biti vlast kapitala, ali ne može biti prinos našem duhovnom odrastanju i kulturnom identitetu. Njeza svaka kultura mora sama čuvati i njegovati. Na tome je radio i Gerald Finzi; nastojao je izbaviti iz zaborava mnoge engleske kompozitore iz 18. stoljeća (kao što su Richard Mudge, William Boyce, John Stanley), a i sam se oslanjao na svoju englesku tradiciju u stvaranju djela. I za sebe sama govorio je da je mali prinos glazbi, mislio da će poslije smrti biti brzo zaboravljen, kao što mnogi stvaraoci ponekad pomisle da će se sve što su uradili spustiti u neku napomenu u velikom tekstu svijeta, pa je i Gerald Finzi cijeli život, a i sebe sama, opisao u nekoliko riječi: rodimo se, radimo, umremo.

5. U spomenutoj biografiji čitamo da je Gerald Finzi najviše bio u svojoj glazbi. U njoj je bio ono što jest. Tako bih i sam rekao: u djelu stvaralac susreće sebe sama, u djelu otkriva svoj svijet. Odavno, a i sada, mislim da je najpotpuniji životopis svakoga stvaraoca u njegovu djelu. Zato nema bolje preporuke nego da svatko koga bi to zanimalo poslušati Fincijevu kantatu *Dies Natalis*, njegov koncert za čelo i klarinet ili njegov koncert za tenor, zbor i orkestar *Objava besmrtnosti*. Ili neku drugu skladbu, ljubitelj klasične glazbe sigurno će naći neku koja će mu biti po ukusu. Tada će ga i upoznati na najljepši i najbolji način. Meni su Geraldova Fincija ponajviše približile njegove skladbe, njegova umjetnost. Po tome mi je sigurno rođak.

Glazba i poezija: Gerald Finzi

Heinrich Mozes alias Hinko Hinković (1854–1929)

Kratka povijest jednog konvertita

Hinko Hinković potekao je iz židovske obitelji, ali je izvorno ime odbacio, držeći da je novo primjerenije kulturi i sredini u kojoj živi. Bio je glavni branitelj u Veleizdajničkom procesu i premda je u mladosti bio gorljiv pravaš, dvadesetak godina poslije našao se među osnivačima Jugoslavenkog odbora, kojem su pripadali Frano Supilo, Ante Trumbić, Ivan Meštrović i drugi

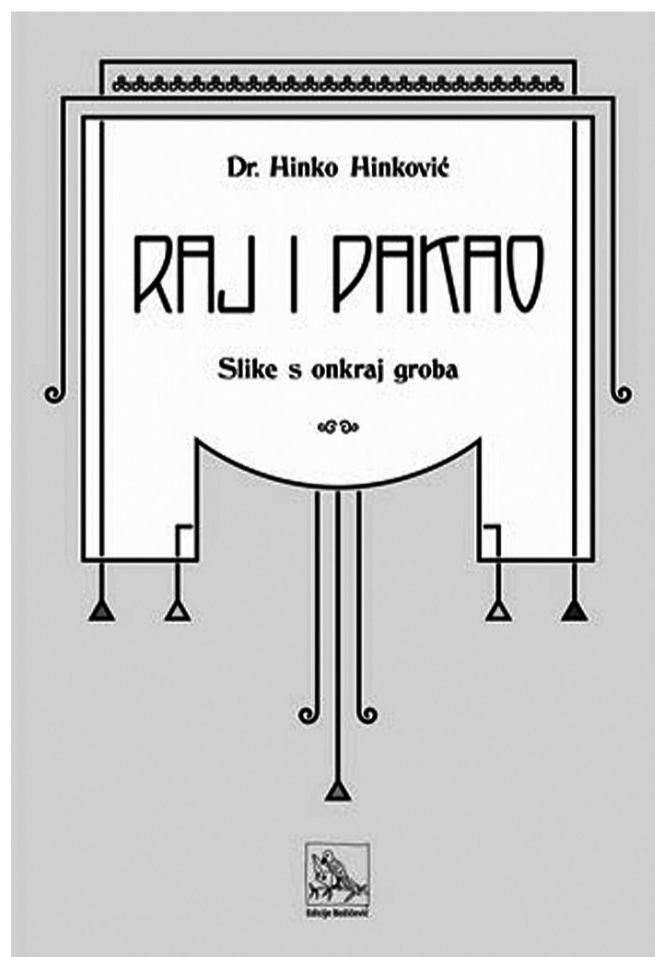
Piše Zdravko Zima

Onaj tko u jednom času radikalno promijeni svoja vjerska ili politička uvjerenja zove se konvertit. Katkad se takve str-moglave promjene događaju u kratkom roku, no katkad su rezultat dugotrajna procesa i svijesti o nužnosti takva konvertitstva ili obraćenitstva. Zato ono može biti kalkulantsko, potaknuto oportunistom i niskim karijerističkim instinktima, ali može isto tako proisteci iz individualnog zrenja, nošena spoznajom da je obrat nužan u istom smislu u kojem se u zakonitostima prirode, pa i ljudskog društva, uvijek iznova otkriva dijalektičko prožimanje suprotnosti. Jedan od najvećih i najslavnijih obraćenika bio je Ignacije Lojolski, koji je 1521. bio teško ranjen u obrani tvrđave Pamplone. U danima hospitalizacije čitao je nabožne knjige, koje su ga od vojnika preobratile u velikog vjernika. U Parizu je doktorirao filozofiju, osnovao Družbu Isusovu te ostao na glas svetosti. Engleski pisac Gilbert Keith Chesterton, poznat po romanima o ocu Brownu, obišao je krug od agnostika, liberala i socijalista do konzekventnog katolika. Životni ali i literarni put Paula Claudela račvao se u dvama gotovo suprotstavljenim smjerovima: prvom u kojem je ideal slobode identificiran sa slobodom jezika i drugom u iznenađujućem probuđenju katoličkoj vjeri. Firentinac Giovanni Papini participirao je u dezintegraciji realističke tradicije u talijanskoj književnosti, u već zrelih godinama doživio je konverziju u crkvi Notre Dame u Parizu, prigrlivši Evanđelje i napisao *Kristovu povijest* (*Storia di Cristo*).

A Hinko Hinković? Taj odvjetnik, političar i publicist, koji se rodio 11. rujna 1854. u Vinici pokraj Varaždina, a umro prije 90 godina, 3. rujna 1929. u Zagrebu, bio je također konvertit svoje vrste. Potekao je iz ugledne židovske obitelji, ali je izvorno ime Heinrich Mozes odbacio, držeći da je (n) ovo, Hinko Hinković, primjerenije kulturi i sredini u kojoj živi. Židovstvo je prilikom vjenčanja zamijenio katoličkom vjerom, ali je gotovo pola stoljeća poslije zagrebačkom Židovskom društvu testamentarno darovao 5000 dinara. U Grazu je doktorirao pravo, nakratko je uređivao pravaški list *Sloboda* te agitirao kao zastupnik u Saboru. Bio je glavni branitelj u Veleizdajničkom procesu i premda je u mladosti bio gorljiv pravaš, dvadesetak godina poslije našao se među osnivačima Jugoslavenkog odbora, kojem su pripadali Frano Supilo, Ante Trumbić, Ivan Meštrović i mnogi drugi. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata u Sjedinjenim Državama promicao je ideju stvaranja federativne zajednice jugoslaven-skih naroda. Poslije rata, po povratku u Zagreb, shvatio je da je zajednička država bila mamac za naivce od kojeg su profitirali samo zagovornici velikosrpskog centralizma. Godine 1901. Hinković je pokrenuo spiritistički časopis *Novo sunce* i uređivao ga do 1905. Utemeljen na teorijama Allana Kardeca, spiritizam je u drugoj polovici 19. stoljeća bio iznimno popularan u Europi i Sjedinjenim Državama. Glas o mogućnosti zazivanja duša pokojnika dospio je i do našeg potkontinenta, a u svojim tekstovima o spiritizmu Hinković, koji je razmjerno rano odustao od odvjetničkog zvanja i preselio se sa suprugom u Pariz, apostrofirao je isto tako Kardecove radove. U želji da popularizira spiritističke ideje, 7. prosinca 1901. održao je u dvorani zagrebačke Gradske streljane predavanje pod naslovom *Raj i pakao*. U javnosti je predavanje odjeknulo poput bombe jer je Hinković doveo u sumnju uvriježene teološke standarde, posebno one koje se tiču postojanja pakla. Književni povjesničari i kritičari davno su konstatalirali da je od svih dijelova *Božanstvene komedije* najimpresivniji *Pakao*, pa nije čudno da je do sličnog zaključka došao i Hinković, objašnjavajući da je pakao ipak zanimljiviji od idiličnog i dosadnog raja.

Ali na stranu njegove opservacije; nevolje je bila u tome da je negirao postojanje pakla, pogodivši time u srce Crkve i katoličke dogme, kojoj su strah od kazne i strah od drugog svijeta služili kao ishodište za vlastite prohibitke. Udariti na taj način u elementarne katoličke predodžbe djelovalo je kao

grom iz vedra neba, uslijedili su ogorčeni prosvjedi iz publike, a jedan svećenik i urednik katoličkog glasila zatražio je da se predavača uhapsi i kazni zbog vrijeđanja Crkve. Nakon incidenta Hinković je nastavio izlaganje, primjećujući da kao odvjetnik dobro zna što smije, a što ne smije reći te da će svoja stajališta, ako treba, braniti i pred sudom. Zagreb je brujao o bradatim neznabošcu koji se drznuo zaniijekati pakao, novinski urednici imali su čime puniti svoje stranice, pišući unisono protiv spiritizma i stavljajući se na stranu onih koji su inicirali hajku. Jesu li u toj raboti bili vođeni ekonomskom računom, vjerskim i političkim podrepaštvom ili instinktivnom željom da sasijeku onoga koji narušava uvriježenu sliku svijeta – a samim tim dira u vladajuću osjećaj sigurnosti – za cijeli događaj najmanje je važno. Predstavnici klera zahtijevali su bojkot svih listova koji nisu osudili Hinkovića, njegovo *Novo sunce* naglo je gubilo pretplatnike, u agrarnim crkvama pozivalo se na rat protiv izaslanika Sotone i Antikrista, a sestre milosrdnice objašnjavale su učenicama da je posljednji gradski zemljotres svojom poganom propagandom prouzročio tko drugi nego vražji advokat Hinko Hinković. Grof Khuen Héderváry iskoristio je sveopću gužvu i dao nalog državnom odvjetništvu da protiv njega podigne optužnicu. Ne zbog spiritizma, koji je Khuena itekako zanimalo, nego zato što je Hinković bio opozicionar i deklarirani protivnik austro-ugarskog režima. Tako je pred zagrebačkim Sudbenim stolom u rujnu 1902. počela predstava koja je nazočne, ali i one koji su tu predstavu pratili posredovanjem medija ili usmene preda-

Novo izdanje knjige *Raj i pakao*

Je li Hinković bio Židov i nacionalist ili katolik i integralist? I jedno i drugo u kovitlacu povijesnih proturječnosti koje vladaju ljudskim sudbinama, pretvarajući ih u heroje ili teško izbjegive žrtve

Nacionalist i integralist: Hinko Hinković

je, svim sredstvima nastojala uvjeriti da je Hinković heretik dostojan anateme. Po svemu sudeći, bilo je to posljednje suđenje u Europi na kojem je trebalo dokazati i zakonom ovjeroviti postojanje pakla. Gradom su kolale svakojake vijesti, među inima i to da je određeno drvo za lomaču na kojoj će biti spaljen židovski *bezvjerac*. Premda su pred Sudbenim stolom svjedočili i vještačili mnogi teolozi (među inima Ivan Bujanović i Feliks Suk) i premda se suđenje odvijalo u delikatnim trenucima, izazvanim antihrvatskim harangama u listu *Srbobran*, Hinković je na kraju oslobođen. Oslobođen je jer se optužnica faktički nije mogla dokazati i jer bi se u cijeli proces morali uključiti i psihijatri.

Ništa manju uzbunu nisu izazivali ni njegovi tekstovi u pravaškom glasilu *Sloboda*. Na početku izlaženja *Sloboda* je o Srbima i srpskom pitanju pisala sukladno idejama Ante Starčevića. Ako se i nisu slagali sa Starčevićevom tezom da je Srbija hrvatska pokrajina, svi autori bili su jednodušni u tvrdnji da u zemljama hrvatskoga državnog prava, inkluzivno u Sloveniji te Bosni i Hercegovini, obitava isključivo hrvatski narod, kako u knjizi *Povijest pravaške ideologije*, tiskanoj 1973. u Zagrebu, precizira Mirjana Gross. Potkraj 1879. ondašnji urednik Hinko Hinković objavio je u *Slobodi* programski članak pod naslovom *Fiat lux*. U tretiranju srpskog etniciteta iskazao je očite kontradikcije jer je u jednom dijelu teksta nijekao njegovo postojanje, dok je u drugom pledirao za mogućnost njegova priznanja pod uvjetom da se Srbi priklone Hrvatima u borbi protiv Habsburške Monarhije. Neovisno o tome, osnovni problem prepoznao je u pomanjkanju sloge među Hrvatima i onima koji s njima dijele isti državno-pravni teritorij. U izbacivanju narodnog jezika iz Crkve otkrio je razlog prijelaza dijela hrvatske populacije na pravoslavlje, ali njegove kritičke opservacije bile su ponajprije usmjerene prema Austriji, koja je permanentnim cjepkanjem te srpskim i slovenskim, a onda i bošnjačkim imenom, svjesno potkopavala mogućnost hrvatske integralnosti. Inzistiranjem na zajedničkoj borbi Hrvata i Srba protiv Beča, odnosno protiv Monarhije, što se u onom času činilo itekako logičnim, svjesno ili nesvjesno pisci članka u *Slobodi* dali su vjetar u leđa integralističkim idejama.

Možda je to onaj presudni detalj koji vodi do spajanja suprotnosti, krivulja kojom se zatvara krug i koja otvara mogućnost da se Hinković u jednom času legitimira kao pravaš ili nacionalist, a u drugom kao jugoslaven ili integralist. Nakon versajskog sporazuma 1919. godine vratio se iz tuđine u Kraljevinu SHS, shvaćajući na svoju žalost da se opet našao u tuđini, premda je za novu državu radio i patio koliko je to bilo u njegovoj moći. Više od sto godina poslije raspada Habsburške Monarhije, sto godina poslije Versajske mirovne konferencije, poslije raspada Kraljevine SHS te Karadorđevićeve i Titove Jugoslavije, znatan dio hrvatskog gospodarstva opet je u austrijskim i mađarskim ili austro-ugarskim rukama. Da je kojim slučajem među nama, kako bi na to reagirao Hinković? Je li bio Židov i nacionalist ili katolik i integralist? I jedno i drugo u kovitlacu povijesnih proturječnosti koje vladaju ljudskim sudbinama, pretvarajući ih u heroje ili teško izbjegive žrtve.

Prije 110 godina rodio se Rudolf Domany (1909–1941)

Moj otac Rudi

Ponekad mi se čini da je današnje neznanje o braći Domany razlog što još nije promijenjeno ime zagrebačke ulice nazvane po toj dvojici antifašista, k tome još i Židova. Jer dok su Rudolfa ubili ustaše, Roberta su na Kordunu likvidirali četnici. Tako su braća pala od ruku dvije srodne kvislinške falange, dokazujući na svoj način četničko-ustaško bratstvo u zločinu

Piše Vesna Domany Hardy

Jedna zagrebačka ulica na Srednjacima nosi ime po braći Domany. Malo ljudi danas zna tko su ili zbog čega se ulica po njima zove. Tek će eventualno ponetko ako možda tamo stanuje potražiti u Wikipediji nešto o njima. Naći će tamo više o starijem bratu Robertu, dobrovoljcu Internacionalnih brigada u Španjolskoj, koji je kao revolucionar 1952. postumno proglašen narodnim herojem. Rođeni 1908. i 1909, oba su brata bila angažirani antifašisti od rane mladosti, koja koincidira s monarhijskom diktaturom u kraljevini versajske Jugoslavije, Hortyjevom diktaturom u Mađarskoj, Mussolinijevom vladavinom u Italiji i dolaskom Hitlera na vlast u Njemačkoj.

Od 1780-ih obitelj Kohn-Domany živjela je u Orahovici, lijepom i ugodnom slavonskom mjestu u podnožju vinorodne planine Krndije, gdje su Robert i Rudi proveli sretno djetinjstvo u relativno dobro stojećoj poduzetničkoj židovskoj obitelji. Nakon pučke škole u Orahovici srednju su školu pohađali u Osijeku, da bi potom kao prvi iz obitelji stekli univerzitetsku naobrazbu. Za školovanje školske i poslije sveučilišne praznike provodili su kod kuće u Orahovici. Kao mnogi moderni i progresivni mladi ljudi njihove generacije, koliko god to u današnjem ciničnom vremenu izgledalo iluzorno, umjesto pobožnosti izabrali su vjeru u socijalizam, odnosno u mogućnost društvene pravde i potencijal ljudskog napretka. Bili su spremni potvrditi svoje uvjerenje da se protiv fašizma treba boriti, da opće obrazovanje i društvena briga mogu kvalitativno promijeniti ljudski život, da je zajedničkim naporima moguće izgraditi novi svijet s pomoću znanja, sveobuhvatnoga zdravstvenog sistema i državnog ulaganja u izgradnju svima potrebnih institucija i infrastruktura. Među istomišljenicima tog vremena malo ih je znalo, ili htjelo znati, za staljinističke strahote, te se na ljevici uglavnom neupitno vjerovalo propagandi Kominterne, koja je tvrdila da je Sovjetski Savez model idealnoga društva. U nedostatku alternativnog suprotstavljanja fašizmu, kritike očevidaca strahota sovjetskoga sistema, među kojima su bili André Gide, George Orwell, ili nešto kasnije Arthur Koestler, agresivno su odbacivane kao neprijateljska propaganda.

Nakon ekonomske krize 1930-ih obiteljska tvrtka građevinskog materijala Kohn-Domany propada, što je bio razlog da se osiromašena obitelj preseli u Zagreb, poput mnogih obitelji iz istog i mnogih drugih provincijskih gradića i mjesta. Kao ostali židovski pridošlice u Zagreb, nastanili su se u Donjem gradu, u tek izgrađenim stambenim blokovima u ulicama oko Općine u Palmotičevoj, u Petrinjskoj, Amruševoj, Šenoinoj ili današnjoj Draškovićevoj, koja se tada zvala Vrhovec. Poslije završenog studija ekonomije u Beču Rudi se zaposlio u Zagrebu u struci, a u slobodno vrijeme aktivno se angažirao u sindikatu SBO-TIČ. Stanovao je u garsonijeri u Šenoinoj ulici, u blizini roditelja koji su živjeli u Vrhovčevoj. Nakon vjenčanja s mojom majkom 1940. preselili su u istu zgradu u kojoj su stanovali njegovi roditelji s bakom, odakle su ih u ranu jesen 1941. deložirali ustaše, negirajući nepoželjnim nearijevcima pravo stanovanja u sjevernom djelu grada. Danas je u toj zgradi ulaz u kino Cinestar iz Draškovićeve ulice.

Po okupaciji, nakon što je proglašena NDH i nakon što su donijeti rasistički zakona, Rudi je itekako dobro znao koliko je opasno ostati u Zagrebu. Kao dobro informiran Židov, sindikalist i komunist, od sama početka uključen u organiziranje gradskog pokreta otpora, znao je da je cijena njegova angažmana naplativa životom, bez obzira na njegovu angažiranost, već i samim porijeklom. Zajedno s mojom majkom u svom su stanu, uz mene kao novorođenče, pisali, štampali i umnožavali biltene, plakate i oglasne poziva na ustanak što su ih noću drugi aktivisti lijepili po gradu. Uza sve to bio je pri ruci roditeljima. Kako mi ništa pisano nije ostalo od oca, znam to iz dokumenata u državnom arhivu na kojima sam prvi put vidjela njegov

rukopis i potpise jedne stabilne ruke. Za sebe i roditelje ispunjavao je te formulare koje je svakodnevnim dekretima i svemogućim zabranama židovskom i srpskom stanovništvu nametala ustaška birokracija kako bi eliminirala manjinsko stanovništvo, a u svrhu pljačke njihove imovine.

Nakon atentata na ustašku patrolu pokraj Botaničkog vrta, u ime odmazde Rudi je uhapšen s još devedeset talaca. Česta hapšenja i tamnička mučenja uglavnom su pretходила likvidacijama, koje su ustaše zdušno provodili od sama početka u suglasnosti sa svojim njemačkim gospodarima. Kao i kod ostalih strelovitih hapšenja, bilo im je jednostavno naći žrtve za odmazdu. Čim su ustaše dobili vlast, dobili su u ruke žandarmerijsku kraljevsku policiju, koja im je uredno predana u ruke nakon kapitulacije zemlje. Popise, adrese i karakteristike mnogih lijevih aktivista, ili disidenata, desetljećima je marljivo sastavljala žandarmerija propale Kraljevine Jugoslavije. Rudi je, baš kao i moj tada već pogubljen djed Oskar Izrael, bio na tim popisima. Uhapšen navodno radi ispitivanja, bio je sproveden u obližnji zloglasni ustaški zatvor u Ulici Franje Račkoga 9. Samo nekoliko dana poslije s ostalim uhapšenim taocima odveden je kaminom u Rakov Potok, gdje su svi strijeljani.

Godinu dana stariji Robert studirao je na Tehnološkom fakultetu u Zagrebu, a potom je vojni rok odslužio na vojnoj akademiji u Sarajevu, koju je završio s činom artiljerijskog oficira.

No njegovo ga je antifašističko uvjerenje uskoro odvelo u konkretnu borbu, u Španjolski građanski rat, za koji je volontirao u sastavu internacionalnih brigada, u obrani republikanske zakonite vlade. Kao školovani oficir, po dolasku u Albacete odmah je postavljen za komandanta topništva. Preživio je mnoge bitke u kojima se njegova artiljerijska jedinica, sastavljena od jugoslavenskih dobrovoljaca, posebno isticala. Nakon republikanskoga poraza i povlačenja 1939. godine, Robert je s ostalim borcima Republike iskusio teške i mukotrpne dvije godine u francuskim koncentracijskim logorima. Tim borcima, državljanima zemalja s fašističkim režimom, njihove vlasti (isto tako i jugoslavenske) nisu dopuštale povratak, proglašavajući ih teroristima. Ubrzo nakon njemačke okupacije Francuske, Robert i njegovi drugovi prema partijskoj direktivi volontirali su za rad u Njemačkoj, odakle su se ubrzo tajnim putovima, kroz Njemačku i Austriju, u ljeto 1941. prebacivali u svoju okupiranu zemlju. U brzom tajnom prolasku kroz Zagreb svoga mlađeg brata nije više zatekao živa. Robert je nastavio borbu, organizirajući antifašistički otpor u Lici i na Kordunu, gdje je ubrzo poginuo.

Ponekad mi se čini da je današnje neznanje o braći Domany razlog što još nije promijenjeno ime zagrebačke ulice nazvane po toj dvojici antifašista, k tome još i Židova. Jer dok su Rudija ubili ustaše, Roberta su na Kordunu likvidirali četnici. Tako su braća pala od ruku dvije srodne kvislinške falange, dokazujući na svoj način četničko-ustaško bratstvo u zločinu.

Kad putujem prema Zagrebu iz zapadnog smjera, ubrzo nakon Karlovca obuhvati me tuga, dok prolazim pokraj gustih šuma uza samu cestu. Na jednom takvom mjestu, ispred šume, u kolovozu 1941. ustaše su strijeljali mog 32-godišnjeg oca Rudija, kao jednog od devedeset talaca. U vrijeme njegova pogubljenja nisam imala ni tri mjeseca.

Na mjestu njegove likvidacije, uza staru karlovačku cestu, nedaleko Rakova Potoka u smjeru prema Lučkom, nakon Drugoga svjetskog rata na kamenom stupu postavljena je oznaka s nekoliko riječi da se ne zaboravi da je tu bilo stratište, jedno od bezbrojnih mjesta fašističkih zločina. Mnoga takva mjesta, ako već nisu oskrvnuta, danas su zaboravljena. Možda je to dobro jer oko njih nema procesija, fanfara n kiča poput blajburških derneka ili misa zadušnica.

Ulica Braće Domany u Zagrebu

A takvih stratišta bezbrojnih nevinih žrtava nacifašizma, često uz ceste ispred šuma, puna je Europa. Putujete li kroz Poljsku, Češku, Rumunjsku, Ukrajinu ili negdje drugdje, po zemljama okupiranim u Drugom svjetskom ratu, naići ćete na obilježena stratišta uz rubove ceste, koliko god se danas u nekim zemljama, zbog pada jedne ideologije i izjednačavanja staljinističke diktature s antififašizmom, dojučerašnja povijest nastoji revidirati, u najboljem slučaju zaboraviti. S druge pak strane, u talijanskim Apeninima, u mjestima koja je u razdoblju od 1943. do 1945. obilježila Gotska linija, svako selo s pijetom čuva spomenike nevinim žrtvama smaknutima u odmazdama za vrijeme njemačke okupacije. U svakom od tih mjesta lokalne vlasti svake godine ponavljaju ritual popraćen govorima lokalnih gradonačelnika uz polaganje vijenaca za uspomenu na fašističke žrtve.

Stotinjak metara od ceste, u šumi, u blizini žrtava strijeljanih u Rakovu Potoku, njih četiri stotine, za vrijeme prošlog režima postavljena je velika crna mramorna ploča obilježena s dva stiha iz Goranove Jame. Pokopani ovdje nemaju imena, tek još možda tinja u pamćenju starijih generacija sjećanje na bezbrojne i bezimene žrtve fašizma. Jer za posljednja tri desetljeća svjedočimo kako hrvatske vlasti, suglasno s globalno rasprostranjenom desničarskom urotom revidiranja povijesti, negiraju antififašistički otpor i antififašizam općenito, igrajući nedopustive igre s brojkama žrtvi, u najboljem slučaju nebuloznim izjednačavanjem fašizma s antififašizmom, kao da je riječ o ponudi alternativnih uvjerenja u supermarketu opće bezidejnosti.

Od 1991, kad god se nađem u Zagrebu, nastojim obići sva mjesta pogibije moje obitelji. Budući da njihove žrtve više nisu dio režimske ideologije, drago mi je kad vidim da je ploča s imenom mog ubijenog djeda pred dvorcem Kerestinec obnovljena ili da je šumska staza do skupne grobnice u kojoj su kosti mog oca uređena te da je netko ondje ostavio svijeće ili cvijeće. Kako smo navikli biti zadovoljni sitnicama, uvijek me smiri kad ustanovim da tim mjestom nije prošla noga nekog oskrnavitelja.

Moj otac nema drugoga spomenika, osim imena i datuma na ploči koju sam sama postavila na Mirogoju za sjećanje na moju užu obitelj stradalu između 1941. i 1943. jer su njihove kosti ili pepeo razasuti posvuda. Nekoć je u Narodnoj banci na današnjem Trgu Burze bila spomenploča s očevim imenom, ali je skinuta odmah nakon pada komunističkog režima.

Majku, oca, baku i ostalu rodbinu braće Domany ustaše su sukladno s nacističkim naredbama 1942. deportirali iz Zagreba u Auschwitz, jedva mjesec dana nakon odluke o konačnom rješenju na sastanku nacističkog vrha u vili u Wanseeu pokraj Berlina. U Auschwitzu, u paviljonu Yad Vashema može se listati kilometrima duge liste uvezene u knjige. U njima su po abecednom redu nizovi imena svih onih koji su ovamo stigli živi. Tu sam pronašla ime moje bake Debore Kohn-Domany, no imena mog djeda Josipa-Jena Domanyja, ili prabake Tereze Kohn Schwarz ondje nema. Pretpostavljam da nisu preživjeli nemoguće uvjete višednevnog putovanja u stočnim vagonima, te strašne zime u veljači 1942.

Minule godine odazvala sam se pozivu mladoga gradonačelnika Plaškog na Kordunu nedaleko Karlovca, gdje su dvoje keramičara, koji sada tamo žive i djeluju, samoinicijativno obnovili spomenik četvorici partizana. Riječ je o spomeniku s poprsjima, izvorno podignutu sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Poprsja u bronci bila su okružena pločama s imenima svih stradalih u Drugom svjetskom ratu iz ovog djela nekadašnje Vojne krajine, stoljećima nastanjene srpskim stanovništvom izbjeglim iz Osmanlijskog Carstva. Od četvorice partizana jedan je bio moj stric Robert, stariji brat mog oca. U travnju 1942, na njegov 34.

rođendan, pogubili su ga četnici zajedno s trojicom drugova, bacivši im tijela u krašku bezdanku Balinku. Nakon višestrukih pokušaja, grupa velških speleologa spustila se 1966. do dna te najdublje kraške jame. Na 400 m dubine našli su četiri kostura, koja su prema sjećanju okolnoga stanovništva bili ostaci četvorice partizana. Jedan od njih bio je moj stric Robert.

Tada im je bio podignut spomenik u središtu Plaškog, ali je u nekoliko navrata rušen u prošlom ratu. Prvo su mladi četnici u zadnjem ratu gađali glave nesrpskih partizana, a kod je rat završio, pripadnici HVO-a oskrvnuli su ono što je od spomenika ostalo. S obzirom na broj uništenih i devastiranih antifašističkih spomenika, stječe se dojam da je njihovo rušenje mnogima

postao hobi. Ipak, ima i drukčijih primjera. Tako su dvojica keramičara odlučili obnoviti spomenik u Plaškom u njima dostupnu materijalu, u keramici. Objasnili su mi da će se u slučaju budućeg oskrvnuća odmah znati da je riječ o ideologiji, a ne o krađi materijala, često u slučaju brončanih spomenika. Ponekad mi netko pošalje fotografiju Robertova spomenika u njegovu rodnom mjestu Orahovici, koji još stoji u parku usred grada. Orahovica se nekad zaista ponosila dvojicom svojih narodnih heroja. Uz Robertovo poprse, na visokom podnožju do njega bila je bista drugog orahovičkog heroja Ive Marinkovića. Poslije promjene režima njega tamo više nema, kažu mi da je maknut jer je bio srpskog porijekla.

Zdravko Zima zatekao me nesprenu, kad me podsjetio da se ove godine navršava 110 godina od rođenja mog oca, zamolvši me da tim povodom smislim odgovarajući tekst. Osim što me Zimin prijedlog iznenadio, nisam sigurna da se ovakvo subjektivno štivo uklapa u koncepciju časopisa koji objavljuje priloge na akademskoj razini. A možda je pravi razlog moje sumnjičavosti ili nesprenosti da pišem o svom ocu nedostatak sjećanja, pa i osobnog emotivnog iskustva. Sve što znam potječe iz sekundarnih izvora. Kako bilo da bilo, prazninu ispunjavam prepoznavanjem fašizma na različitim mjestima i u različitim oblicima. Zato nije čudno što me novo vrijeme baca u depresiju jer ignoriranje vlastite povijesti nije i ne može biti bezazleno.

Iz posebnog ugla Izraelski poučak

Televizijska serija *Naši dečki* svjedoči o našoj nesposobnosti da njihove dečke doživimo kao svoje. I o tome da će nas to uništiti, da će nas naša mržnja uništiti, da ćemo pasti od ruke naših ubojica, u ime naše nacije i vjere. Zato to nije samo jedna od najvažnijih televizijskih serija u posljednjih nekoliko godina nego je i vrlo instruktivna za autore na Balkanu

Piše Miljenko Jergović

Događaj je tipičan ne samo za izraelsko-palestinsku zajedničku povijest nego i za emocionalno i moralno-intelektualno bivanje svakoga tamošnjeg građanina: Arapi ubijaju trojicu židovskih dječaka, nakon čega izbijaju masovne demonstracije, s izljevima sirovog i surovog rasizma, a premijer Netanjahu daje izjavu tako karakterističnu za nacionalističke, ekstremno desne i neprosvijećene vladare Europe i svijeta: „Dubok i širok moralni ponor dijeli nas od naših neprijatelja“, sugerirajući tu istinu nad istinama da Židov nikada ne bi mogao učiniti arapskom djetetu ono što su Arapi učinili našim dječacima. Ne proteče, međutim, ni dan od sprovoda, kad netko ote i živa spali arapskog dječaka. I tako započe priča, jedna od mnogi koje su se po istom životnodramaturškom obrascu odvile i koje će se i dalje odvijati, obrazujući kulturni, nacionalni i civilizacijski identitet naraštaja Izraelaca i Palestinaca. Te priče, međutim, ne samo da određuju i nas, jer smo ljudi, nego kroz cijelo dvadeseto stoljeće, a danas još više i sve više, određuju Hrvate, Srbe, Bošnjake, Albance, Makedonce, i ostale Balkance, koji svoje kulturne i nacionalne identitete formiraju na mržnji prema najbližim susjedima, uglavnom onima koji ih ometaju u proširenju posjeda i zapišavanju granica vlastite duhovnosti.

Možemo li zamisliti hrvatsku (srpsku, bošnjačku...) priču o tome kako su njihovi ubili tri naša dječaka, da bi zatim jedan naš – nikako mi svi! – ubio jednog njihova. Kako da ne, ta bi priča insistirala na moralnoj ravnoteži između zle manjine i pojedinačne osvete jednoga manjinca, kao i na tome da je njihovo zlo usustavljeno u njihov nacionalni projekt, dok je naše zlo incidentno. Oni su „udruženi zločinački poduhvat“, a taj jedan naš, on je „budala“. Eto, na tim bi osnovama bila zasnovana hrvatska priča na ovako koncipiranu zločinu. A takva bi bila i srpska, bošnjačka, albanska... Možeš im obećati i *Oscar*, i Nobelovu nagradu za književnost, ali oni ne umiju drukčije ispričati priču, ne umiju drukčije razumijevati sebe i svijet oko sebe. Nema u Hrvatskoj pisaca ni scenarista, nema redatelja, koji bi se odvažili krenuti od temeljne dramaturške i moralne postavke prema kojoj je tuđe zlo samo motiv u priči i jedan od pokretača radnje, a naše zlo jedini je i najveći problem, temelj svake prave i velike književne ili filmske, kazališne, kavanske priče.

HBO pružio je Izraelcima priliku da na svoj način ispričaju priču: Josef Cedar i Hagai Levi odlični su, vrlo angažirani filmski i televizijski redatelji i scenaristi. Ali priča je takva da ih nadrađa strašnom silinom, ali i onim Netanjahuovim „dubokim i širokim moralnim ponorom“, pa oni pozivaju palestinskoga filmskog autora Tawfika Abu Waela, koji prihvaća poziv, da bi se zatim, u ulozu koscenarista, pojavio i glavni glumac u budućoj seriji Shlomi Elkabetz, koji, bolje od ostalih, poznaje milje iz kojeg je nastao židovski zločin. A što je s arapskim zločinom, pitat će onaj tko još ne razumije moralnu i dramaturšku logiku suvremene bliskoistočne ili balkanske tragedije, pa ćemo ga mi zamoliti da još malo

Prizor iz serije *Naši dečki*

popričeka, jer će mu se samo kazati bude li i dalje pažljivo čitao.

Prvo od čega autori odustaju jest da uopće pripovijedaju o arapskom ubojstvu trojice židovskih dječaka. Osim što se u pripovijesti o tom zločinu ne ogleda velika drama zajednice, one izraelske ili one palestinske, najgori je moralni prekršaj u stvaranju ravnoteže između jednog i drugog ubojstva, bez obzira na to što su oni ubili čak trojicu naših, a naš je ubio samo jednog njihova. Iza našeg ubojice stoje država i društvo, čiji bi sustav vrijednosti trebalo preispitati i ogledati ga u činu spaljivanja jednoga nečužnog dječaka, a iza njihova ubojice stoji manjinstvo, društvena i politička diskriminacija, okupirani teritoriji. Osuđivati one koji su već osuđeni gesta je lošeg novinarstva i domoljubnih glupana, ozbiljna se književnost time ne bavi, jer čim to pokuša raditi prestaje biti ozbiljna.

Serija *Naši dečki* u deset je epizoda, i donosi skoro desetosatnu vivisekciju bez narkoze i analgetika, najprije izraelskog, predominantno židovskog društva, dominantnog vrijednosnog sustava, teokracije, fanatizma, ekstremizma i rasizma, koji izravno proizlaze iz pojedinih vjerskih ustanova, ali i društva koje se nalazi u višedesetljetnoj, intergeneracijskoj klopci, iz koje kao da nema izlaza, negativnog odnosa prema arapskom i palestinskom okruženju, prema svijetu, dakle, koji unutar Izraela znači uglavnom diskriminiranu manjinu, ali s kojim, istovremeno, Izrael sa svih strana graniči. Istodobno su *Naši dečki* općeljudska i svezremana priča, jednostavna i elementarna, nerazrješiva na način antičke tragedije, koju svatko može vrlo lako preseliti u vlastiti svijet ili je pronalaziti u svom svijetu. Nju u Hrvatskoj lako

Tvorci serije se ni jednog trenutka ne bave ubojicama trojice židovskih dječaka, nego svu pažnju upućuju ubojicama jednog arapskog dječaka. Izraelsko zlo njima je veća i važnija tema od palestinskog zla. Dosljedno tako

prepoznamo u načinima reagiranja na ubojstvo obitelji Zec, a pokolj koji je nakon Oluje izvršen u srpskom selu Grubori, te na brojne druge „naše“ zločine, za koje ne samo da nitko nikad neće biti osuđen, nego se nitko nikad neće odvažiti da o njima i o reakcijama zajednice ispričava artikuliranu književnu, filmsku ili televizijsku priču. Oliver Frlić je pokušao, pa je fizički protjeran iz Hrvatske. Nebojša Slijepčević je pokušao, ali čak je i njegov dokumentarni film, dakle film koji samo dokumentira, dočekan gnjevno. Kako to da je u Izraelu moguće ono što je u Hrvatskoj (u Bosni i Hercegovini, u Srbiji, na Kosovu, u Makedoniji) nemoguće i zapravo nezamislivo?

Autori serije *Naši dečki* čuvaju se ambivalentnih sudova i osjećaja. Sve je tu bolno jasno, nema razumijevanja za počinitelje, nema razumijevanja za domoljube, one s naše strane, kao ni za one s njihove strane. A pokazano je sve, ali baš sve što su veliki i mali Izraelci, oni u vlasti i oni u policiji, kao i oni koje uragani emocija nose tamo i ovamo, učinili da prikriju motive židovskog zločina, da ubojstvo pripisuju nekome drugom, da arapskog dječaka učine sukrivcem, ili, kad im ništa drugo više ne preostaje, da ubojicu, to jest ubojice, proglašaju neuračunljivim...

U seriji tri su moralno besprijekorna lika. Istražitelj Šimon, kojeg igra koscenarist Shlomi Elkabetz, inače jedan od fascinantijskih glumaca koje smo posljednjih godina vidjeli, ispravan je po vlastitoj odluci i misiji. On će i lagati da bi rekao istinu. I spreman je sve izdati i izvrnuti se najtežem ruglu, samo da ostvari vlastiti ideal pravde. A pravda je za Šimona ono što je očigledno, što zapravo svi vide, ali što može biti osujećeno zbog općeg raspoloženja, zbog ratne atmosfere ili zbog proceduralnih smicalica – dakle zbog onog zbog čega su ubojice obitelji Zec svojedobno u Zagrebu oslobođene, a pojedini među njima i odlikovani. Šimon nije, međutim, idealni policajac, niti je onaj koji će potvrditi ispravnost izraelskog pravnog i policijskog sistema. On je gubitnik, a njegov slučaj pokazuje kako je gubitnik svatko tko pod svaku cijenu insistira na pravdi. To je najsubverzivnija teza koja proizlazi iz ove serije.

Druga dva moralno besprijekorna lika otac su i majka ubijenoga arapskog dječaka. Njihova ispravnost samo se dijelom tiče uloge žrtve koju im je zadala sudbina. Odbijajući domoljubne ponude da okrene leđa izraelskom sudu, kao i da mrtvoga sina nazove šehidom (mučenikom vjere), otac je poput Šimona na drugoj strani. I on insistira na pravdi pod svaku cijenu, i on je, zapravo, gubitnik. Slika izraelsko-palestinskog sukoba u *Našim dečkima* najjasnije se vidi kroz dva gubitništva. I krajnje je pesimistička.

Majka je figura iz antičke tragedije. Savršeno mirna, bez trenutka grča na licu. Pametnija od oca. Svjesna da od pravde neće biti ništa, ali i da za čovjeka ne postoji ništa što bi moglo zamijeniti pravdu. Majka je umijeće mirnoga bola.

Ubojice židovskih dječaka otkriveni su i ubijeni u potjeri. Jedan je osuđen na doživotni zatvor. Svoj trojici su, prema izraelskim zakonima, porušene kuće. Ubojice arapskog dječaka osuđeni su na doživotni zatvor. Otac je tražio da se i njihove kuće sruše. Nije moglo, jer zakon nije takav. Nije, dakle, riječ o velikom trijumfu izraelske pravde, niti o priči koja će na prikriven način slaviti našu civiliziranost, naspram neciviliziranosti onih drugih. *Naši dečki* priča su o našoj nesposobnosti da njihove dečke doživimo kao svoje. I o tome da će nas to uništiti, da će nas naša mržnja uništiti, da ćemo pasti od ruke naših ubojica, u ime naše nacije i vjere.

Morali biste pogledati ovu televizijsku seriju. Između ostaloga i zato da biste shvatili koliko je bolje, čovječnije, civiliziranije i kulturnije biti Izraelac nego biti to što jeste. To je, vjerojatno, i prvi maleni korak prema promjeni onog što jeste.

(*Jutarnji list*, Zagreb, 12. listopada 2019. godine)

Glazbena scena

Piše Boris Perić

Kažu da se britanski vojnici na afričkom bojištu tijekom Drugoga svjetskog rata nikako nisu htjeli odreći pjevanja njemačkog (vojničkog?) evergrina *Lili Marleen*. „Pa napravite nam onda englesku verziju“, navodno je netko odgovorio na prijekornu primjedu nadležnih časnika da je posrijedi ipak neprijateljska pjesma. I tu da ju je, kao *Lilly of the Lamplight*, snimila Vera Lynn. Uslijedili su prepjevi na gotovo sve svjetske jezike, a onda se, prije desetak godina, moglo čuti i ovo: „Far der kazarme, far der grojzer tir, a lamtern, a varmer, voz štejt dort on a šir...“ Jidiš?, zgranut će se možda netko. Da, jidiš, što da ne? Pod naslovom *Lili Merlejn*, uz znakovit dodatak „fartajčt und farbesert“ (prevedeno i poboljšano) pjevao ju je tada još prilično nepoznat američko-njemačko-židovski kantautor, pjesnik i prevoditelj Daniel Kahn, uz pratnju maloga ručnog glazbenog automata na pozornici jednoga bečkog kluba, koji se, da ironija bude veća, zbog davnašnje namjene u gradskom žargonu još često nazivao *naci-bunker*. I naravno da mladi umjetnik, u čijem se repertoaru, uz autorske pjesme, nalaze i mnogi drugi zanimljivi prepjevi obrade, pritom nije propustio jednako ironično istaknuti da se „još nikad nije osjećao tako dobro u nacističkom bunkeru“.

Daniel Kahn rođen je 1978. u Detroitu, u Michiganu, u liberalnoj židovskoj obitelji, čiji su preci u SAD doselili iz Istočne Europe. U rodnom gradu studirao je glumu i režiju, skladao glazbu za kazališta, snimio nekoliko ploča, ali i angažirao se u sindikalnom pokretu. Taj angažman, kao i ljubav prema glazbi, vodi ga u južnjačku džez-metropolu New Orleans, gdje, kako rado ističe, otkriva ljubav prema klezmeru i odlučuje naučiti jidiš. To će mu, međutim, poći za rukom tek 2005. godine, nakon preseljenja u Berlin, gdje je sa svojom grupom *The Painted Bird*, nazvanom po istoimenom romanu Jerzyja Kosinskog, razvio prilično jedinstven, neki će reći i svojeglav glazbeno-pripovjedački stil, u kojem se neće miješati samo jezici nego i svi zamislivi, nekomu zasigurno nespojivi, glazbeni stilovi od klezmera i folka, preko rusko-židovskih radničkih pjesama do protestnih balada, pa i pankaa.

Jedne druge novine iz Kahnove „izborne domovine“, kako će, naučivši i njemački, intimno nazivati Berlin, koji ga nije privukao samo dugom tradicijom avangarde, kabareta i političkog revolta, već i najrazličitijih oblika židovske glazbe, za njegov stil smislit će još precizniju oznaku: „alijenacijski klezmer“. U međuvremenu Kahn je (uz neke druge projekte) sa svojim bendom objavio pet zapaženih albuma, koji redom nude duboke uvide u riznicu danas već pomalo zaboravljene židovske glazbene tradicije, posebice one koja se može podičiti socijalno-političkim konotacijama, njemačku pjesničku produkciju ljevičarske orijentacije, oboje često i u vrlo zanimljivim prepjevima, ali i obilje autorskih uradaka, kadrih da slušatelju bespoštednom aktualnošću, ali i humorom koji ne preže ni od kakva tabua, dobrano poljuljaju okoštalu sliku svakodnevice.

Od Holokausta do recentne migrantske krize, od davnašnje po-trage za identitetom do njegove zloupotrebe u retorici današnjeg populizma, Kahnova glazba vodi nas duž neuralgičnih točaka duge povijesti nepoznanica, nerazumijevanja i nesporazuma, pa ne čudi ni da se gesla, pod kojima su objedinjeni pojedini albumi, kreću od Waltera Benjamina („Ne valja se nadovezivati na dobro staro, nego na loše novo“) do staroga slogana njemačkih socijaldemokrata: „Samo najgluplja telad svog mesara bira sama.“ U posljednjem netko će možda prepoznati i parafrazu poznatog *Marša teladi* iz pera Bertolta Brechta, uzgred, jednog od stalnih gostiju na Kahnovim albumima, radilo se pritom o uglazbljenju čuvene *Balade o židovskoj kurvi Marie Sanders*, nastale 1935. pod dojmom monstroznih nirnberških zakona ili, pak, moralno-relativističkoj baladi *Jer od čega živi čovjek?* iz *Opere za tri groša*.

Kazalište

Potkraj listopada ove godine u Zagrebu je gostovala monodrama **Židovski pas izraelskog autora Ashera Kravitza u režiji Yonatana Esterkina i izvanrednoj izvedbi slovenskog glumca Mihe Rodmana**

Piše Olga Vujović

Sudeći po rijetkim prekograničnim (pa i međugradskim) kazališnim gostovanjima, razmjene predstava velikim kazališnim kućama predstavljaju tegobu i

Daniel Kahn ili svijet kakav jest

Kantautor Daniel Kahn preselio se 2005. iz SAD-a u Njemačku, u Berlin, gdje je sa svojom grupom *The Painted Bird*, nazvanom po istoimenom romanu Jerzyja Kosinskog, razvio prilično jedinstven, neki će reći i svojeglav glazbeno-pripovjedački stil, u kojem se neće miješati samo jezici nego i svi zamislivi glazbeni stilovi, od klezmera i folka, preko rusko-židovskih radničkih pjesama do protestnih balada, pa i pankaa

Izbor nije slučajna ni u glazbenom pogledu, uzme li se u obzir da se izvođenjem posljednje proslavio i Tom Waits, u čije susjedstvo kritika Kahna redovito svrstava. Drugi izborni srodnik, čiju će poetiku i kritici manje vičan slušatelj lako prepoznati u Kahnovim katkada grotesknim, no redovito i duboko senzibilnim pjesmama kao što su *Görlitzer Park* ili *Sunday after the war*, jest pokojni Leonard Cohen, koji, istina, nikad nije zapjevao na jidišu, ali i tu činjenicu Kahn je već korigirao, uvrstivši u svoj noviji repertoar i jidiš-prepjev njegova evergrina *Hallelujah*.

Jedan od momenata Kahnova stvaralaštva, na koji kritika dosad možda i nije obratila toliko pozornosti, upravo su prepjevi, da ne kažemo prevodilaštvo, koje se tu i opet pokazuje kao nadasve suveren autorski postupak. Primjerice, u obradama tradicionalnih radničkih pjesama, u kojima se ne zrcali samo Kahnova socijalna osjetljivost, već i nevjerovatan jezični talent. Radilo se pritom o *Maršu nezaposlenih (Arbetslozer marš)* poljsko-židovskog skladatelja i pjesnika Mordechaja Gebirtiga, borbenoj pjesmi *In kampf* rusko-američko-židovskog anarhističkog pisca Davida Edelstadta ili, pak, himni radnicima iz pera istog autora (*Arbeter Froyen*), paralelno pjevanje na jidišu i engleskom izvlači ih iz memle kulturne muzealnosti i katapultira ravno prema globalizacijskim žrvnjevima današnjice. „Bilo bi lijepo kad te pjesme danas ne bi bile aktualne“, reći će Kahn, „ali teme poput nepravde i siromaštva ostaju.“

Kao najveću boljku suvremenoga svijeta, posebice u kontekstu proplamsaja nove ekstremne desnice, koja je u liku AfD-a i u Njemačkoj već uvelike krenula u osvajanje parlamenata, Kahn će, pak, detektirati gubitak mašte: „Mi više ne sanjamo, samo se još bojimo. A strah nas sve spaja, ma bojali se i različitih stvari. Jedni će reći: bojimo se izbjeglica, islamizacije, kulturnih promjena, blabla... Mi – a to je jedno sasvim drugo mi – reći ćemo o tim strahovima blabla, ali zato ćemo se bojati rasizma, fašizma, nacionalizma. Ali nitko se više ne usudi sanjati o boljem svijetu.“ I zato neke „stare, zločeste pjesme“, kako bi ih nazvao Heinrich Heine, nikad ne gube na aktualnosti. Primjerice, *Ruže, prosipane po putu*, kojom je njemački pjesnik Kurt Tucholsky još 1931. upozoravao na prijetuću opasnost nacizma, kanalizirajući svoj prijezir prema smeđoj ideologiji u ironičan refren: „Ljubite naciste, gdje god ih sretnete.“ Daniel Kahn otpjevao ju je (na melodiju Hansa Eislera) još 2009. na svom drugom albumu znakovita naslova *Partisans & Parasites*: „Netko mi se jednom prilikom požalio na tu pjesmu i napisao mi: ‘Ja sam antifašist i ne smatram dobrom idejom ljubiti fašiste. Mislim da se protiv njih treba boriti.’ Povijest svijeta je povijest nesporazuma. I nedostatka humora.“

Kod Kahna tog nedostatka srećom nema. U širokoj paleti od ironije do sarkazma, on prati svaki pokušaj da se na primjeren način progovori o onome što iz ovog ili onog razloga želi biti izrečeno, a nedostaju nam riječi. Recimo, o unutarnjoj emigraciji, kojoj je Kahn posvetio jednu od najizraženijih pjesama svog trećeg albuma *Lost Causes*, koji ga, uzgred, svrstava u sam vrh onog što glazbena industrija već neko vrijeme naziva *storytelling*. Ili o ljubavi, jer i ljubavne su pjesme, napominje Kahn, političke, ako nikako drukčije, onda kroz nepolitičnost i eskapizam. Kako, pak, sam zamišlja ljubavnu liriku, o tome zacijelo najbolje govori već spomenuti *Görlitzer Park*, nježno-krvava groteskna oda Berlinu sa svim njegovim ratnim i poratnim konotacijama, za čiju ekspresivnost samo jedan jezik očito nije bio dovoljan: „Oh, my lover, my murderer's daughter, accomplice to all of my sins, our city of love & of slaughter wird immer noch heißen Berlin...“

Buntovnik i sanjar: Daniel Kahn

Političko-sanjarski štih svakako izbija i iz drugih zapaženih pjesama Daniela Kahna, koje je ovdje nemoguće taksativno pobrojati (pa bih zainteresiranom čitatelju ipak preporučio slušanje njegovih albuma, ako ne i posjet kojem koncertu), no neke bi ipak trebalo izdvojiti. Recimo, *Six Million Germans / Nakham*, pomalo grotesknu, premda (zbog problematiziranja osvete) i filozofski krajnje promišljenu baladu u čijem se središtu našao litavsko-židovski pjesnik, jedan od najpoznatijih organizatora otpora u vilniuskom getu, a potom i sovjetski partizan Abbe Kovner, sa svojim poratnim, srećom neostvarenim planom da u znak osvete za Holokaust trovanjem vode ubije veći broj (figurativno: šest milijuna) njemačkih građana. Ili pak *Dumai (Where will exile draw the line, in Israel or Palestine?)*, nastalu u suradnji s moskovskim kantautorom, performerom i slavistom Psojem Korolenkom, s kojim je Kahn 2008. pokrenuo i zajednički diskografski projekt otrovna naslova *Unternationale*, iz kojeg se, kao potencijalni hit, svakako izdvaja uvodna pjesma *Rakhmones afn tayvl*, tradicionalnom klezmer-instrumentariju prilagođen planetarni hit Rolling Stonesa *Sympathy for the Devil*, prepjevan ovaj put, uz neizostavne prilagodbe današnjici, i na jidiš i na ruski: „Это я был в ‘Мастере и Маргарите’, с мимозою на груди / Обо мне вы плохо не говорите, я просто Волк из ‘Ну, погоди!’“

Sasvim bez političnosti, ali i humora, nije, dakako, ni Kahnovo razmišljanje o jidišu i njemačkom, koje je, kako rekosmo, u potpunosti naučio tek u Berlinu: „Učenje njemačkog i jidiša istovremeno uzrokuje tešku glavobolju. Pokušavam međusobno razdvojiti (njemački: *trennen*) ta dva jezika. Ali *trennen* na jidišu znači jebati. Čovjek mora jako dobro razdvajati, kako ne bi bio razdvojen.“ S lingvističkog, ali i političkog stajališta, sasvim dovoljno da se konstatira svijet kakav uistinu jest. A to je od sama početka i bila Kahnova namjera.

Pasja ili ljudska sudbina

trošak, dok mala nezavisna kazališta to nekako uspijevaju ostvariti. U dva svibanjska vikenda nezavisno zagrebačko kazalište *Planet Art* gostovalo je sa četiri predstave u ljubljanskom nezavisnom kazalištu *Mini teatru*, pri čemu su uzvratna gostovanja najavljena za vikende u listopadu i studenom 2019. Zagrebačko kazalište igralo je predstave u zgradi *Mini teatra* (nedaleko Križanki), dok je ljubljanskim izvedbama bilo namijenjeno kazalište *Mala scena*, gdje zagrebački domaćin ima redovite termine. Prva gostujuća predstava 26. listopada 2019. bila je monodrama *Židovski pas izraelskog autora Ashera Kravitza u režiji Yonatana Esterkina*, nastala u koprodukciji *Mini teatra*, *Prešernovog gledališča Kranj* i *Židovskog kulturnog centra*

Miha Rodman u koži Kira (Snimio Miha Fras)

Ljubljana. Kravitzov roman *Židovski pas* (2007.) bavi se Holokaustom, odnosno uvjetima života židovske obitelji Gottlieb u Berlinu 1935. godine, njihovim odlaskom u koncentracijski logor Treblinku, čudesnim spašavanjem dječaka Jošue, njegovim bijegom iz logora i odlaskom među ruske partizane te napokon iseljenjem u Izrael. Pripovjedač je obiteljski pas Kir, a povijest ove obitelji jest ujedno priča o strašnom i neljudskom životu tisuće sličnih obitelji. Ni Kirov život nije bio uvijek bezbrižan, jer nakon što se kao štene igrao s djecom, morao je otići u udomiteljsku obitelj, budući da Židovi nisu smjeli držati pse. U jednom trenutku, bježi od novog gospodara i postaje ulični pas, da bi ga istrenirali za otkrivanja židovskih bjegunaca po zakucima geta. Dolaskom u logor susreće svojeg malog gospodara i prijatelja Jošuu, s njim uspijeva pobjeći, jedva preživljavaju, ali se više nikada ne rastaju.

U dramaturgiji Anje Krušnik Cirnski i režiji Yonatana Esterkina (adaptacija, koncept, scena, kostim, izbor glazbe) pratimo Kirovo odrastanje, njegove spoznaje o ljudima (dobri, loši i ravnodušni) i njegova saznanja o dobru i zlu. Jednostavna scena kojom se prikazuje omiljeni Gottliebov kafić, u koji više nije smio ulaziti, obiteljski dom ili brod (iz ladice su izvučene dvije dugačke plave tkanine) te vrlo funkcionalan kostim (kapa s pokrivalima za uši, koja podsjeća na pseći izgled, i ofucani smeđi kućni ogrtač što asocira na pseću dlaku, odnosno na siromaštvo kojem su izloženi prognanici) daju izvrstan okvir za Kirovu pripovijest. Potresnim i uvjerljivim načinom govora, grimasama kojima fingira pseće ponašanje (možda je nešto preuzeo od svojeg psa Marlona?!), uživljenošću u sudbine prognanih ljudi, ne samo Židova, već i homoseksualca, čija je jedina sudbina bila nasilna smrt, izvanredni mladi

glumac Miha Rodman dočarava Kira, ali i čitavu seriju ljudskih likova (potpomognut snimkama glasova). Iako iskusni glumci tvrde da je monodrama izuzetno težak izvedbeni oblik, imala sam dojam da je publici bilo teže gledati, nego Rodmanu glumiti, budući da je u gledalištu bilo onih koji su, iz prve ruke, znali o čemu govori... Posebno je zanimljiv (bogohulni?) dio teksta u kojem Jošua prebacuje Bogu da je žmirio dok su se događale strahote. Međutim, užasni uvjeti koje su zajedno preživjeli pas Kir i dječak Jošua, povezali su zauvijek psa i čovjeka, pa Jošua u svojem obraćanju Bogu inzistira da ostanu zajedno nakon smrti, u onostranom. Upravo ti primjeri prijateljstva i požrtvornosti utkani u priču o ljudskim patnjama, izdvajaju ovu dramu od sličnih posvećenih Holokaustu. Pri tome valja uvijek iznova podsjetiti na izuzetnu glumu Mihe Rodmana.

Nove knjige

Predrag Finci nerijetko zauzima neobične kutove sagledavanja problema i dovodi do iznenađujućih zaključaka, koji su udobno smješteni u razumljivu i komunikativnu cjelinu, naime, u logički i umjetnički doraden tekst

Piše Hrvoje Jurić

I ove godine, 2019., već tradicionalno, u radni i prijateljski posjet Hrvatskoj došao Predrag Finci, naš filozof i pisac, koji već više od stotinu godina živi u Engleskoj, ali se ne pravi Englez, nego sudjeluje – i svojim knjigama i člancima kao i svojom fizičkom prisutnošću – u filozofskom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, mnogo više od nekih filozofskih i kulturnih radnika koji su korijenski i korjenito vezani za našu balkansku zemlju.

U malo više od sedmice dana Finci je sudjelovao s vlastitim izlaganjima na dvama međunarodnim simpozijima (*Filozofija medija* u Zagrebu, od 17. do 20. rujna, te *Um: koevolucija biologije i kulture*, u okviru znanstveno-kulturne manifestacije 28. Dani Frane Petrića, u Cresu, od 22. do 25. rujna) i na trima promocijama knjiga u Cresu i Zagrebu. A još je našao vremena i za neobavezna druženja s prijateljima i prijateljicama, kojih njemu i njegovoj Damjani u Hrvatskoj ne fali.

A ne fali mu ni energije, kao misliocu i piscu. Na rečenim su promocijama predstavljene čak četiri njegove knjige koje je objavio u posljednjih godinu dana: *O književnosti i piscima* (Sarajevo: Art Rabić, 2018.), *Zapisi veselog filozofa* (sa slikovnim zapisima Amele Hadžimejić, Sarajevo: Art Rabić, 2019.), *Misterij, iza svega* (Beograd: *Factum* izdavaštvo, 2019.) te što se sviđa svima: komentari uz Kantovo shvaćanje umjetnosti (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2019.). Neupućeni će odmah reći: skriboman! U doslovnom značenju te riječi Finci zaista i jest skriboman, ali bez ikakvih negativnih konotacija. Jer, s uobičajenim negativnim konotacijama, skribomanija je „bolest pisanja, neodoljiva potreba za stalnim pisanjem, proizvodnjom osrednjih ili loših tekstova“, dok je svaka Fincijeva knjiga iznadprosječno dobar, izvrstan tekst, izbrušen kristal, a ne graforeja ili misaona dijareja.

Elem, bio sam počašćen pozivom da na onom skupu u Cresu, u ponedjeljak, 23. rujna ove godine, predstavim Fincijevu knjigu *O književnosti i piscima*, pa u nastavku donosim ono što sam tamo izrekao. Na istom je mjestu Finci predstavio knjigu Gorana Sunajka *Estetika ružnoga*, a Goran Sunajko drugu Fincijevu knjigu, što se sviđa svima. Nekoliko dana nakon toga u Zagrebu su priredne promocije *Zapisa veselog filozofa* (26. rujna, s Amelom Hadžimejić, Dubravkom Pozderac-Lejlić i Goranom Sunajkom) te *Misterija, iza svega* (27. rujna, sa Seadom Alićem, Enesom Kiševićem i Martinom Petrinjak).

Oni koji su Predraga Fincija upoznali tek na ovom creskom skupu upoznali su ga prvenstveno kao znanstvenika-filozofa, jer su imali priliku slušati njegovo predavanje *Instinkt kao um u Bergsonovoj filozofiji*, zatim njegovo predavanje znanstvene knjige drugoga autora i naposljetku tog drugog autora kako predstavlja Fincijevu znanstvenu knjigu o Kantovoj estetici. U ovome što je meni palo u predstavljački zadatak – a to je knjiga *O književnosti i piscima*, objavljena 2018. kod sarajevskog izdavača Art Rabić – publika će moći upoznati i Fincija kao pisca-esejista. To dvoje, uzeto zajedno, prilično je dobar „uvod u Fincija“, iako opet ne pokriva sve što Finci jest i što radi. O tome što

Finci jest i što radi govorio sam više puta, u prilikama nalik na ovu, a nešto od toga sam i zapisao te objavio (<https://www.jergovic.com/ajfelov-most/umjetnost-kao-najizvjesnija-neizvjesnost/>). Zato pomalo strepim od ponavljanja, ali me tješi to što je sam Finci, iz godine u godinu, iz knjige u knjigu, uvijek nov i svjež, pa se nadam da će to, na neki način, prijeći i na mene te da ću izbjeći ponavljanje i uspjeti ponuditi još jedan, koliko-toliko originalan *fincio-loški* doprinos. A Fincijeva knjiga o književnosti i piscima ne samo da je nova nego je i svježa, kako s obzirom na cjelokupnu knjišku produkciju na našim jezicima, tako i u njegovu opusu.

Za razliku od knjige *Misterij, iza svega*, knjiga koju ovdje i sada predstavljam nema misteriozan, tajnovit, nego posve transparentan i jasan naslov – *O književnosti i piscima*. I upravo o tome se radi: Finci u ovoj knjizi priča o književnosti i piscima, u šest poglavlja, od kojih prvo (*Pričati o priči*) funkcionira kao uvod ili proslav, a zadnje (*Budućnost književnosti*) kao zaključak. Između toga su četiri poglavlja: *Umjetnost kao nadgradnja*, o književnosti, odnosno njezinoj naravi, funkciji, ulozi i zadaći u socijalnom kontekstu, zatim *Ima li smisla pisati?*, dramatično, uvelike autorefleksivno propitivanje cilja, svrhe ili smisla pisanja, ali i čitanja, kao i mišljenja uopće, što Finci na drukčiji način govori, to jest varira u poglavlju o *Granicama pisanja*, svjedočeći, kao i u prethodno spomenutom poglavlju, u kojoj mjeri vjeruje u zasebnu, autonomnu egzistenciju teksta, povrh autora, a u određenom smislu čak i bez autora, dakle, svjedočeći kako (i zašto) pridaje poseban ontološki status – tekstu.

A tu je i poglavlje *Katalog, moj*, što je najzanimljiviji, a možda i najbolji dio ove knjige. I najopsežniji je, a vjerojatno i centralni. Gotovo bih se kladio da je autorova prvotna namjera bila objaviti samo taj osobni katalog pisaca i knjiga, ali mu se učinilo da je to premalo ili krnje, pa je tek tako, jer mu pisanje ide od ruke, napisao još nekoliko stotina stranica da „podeblja“ i uokviri *Katalog*. U tom poglavlju, bez namjere da pravi neki konačni, kanonski popis važnih i nezaobilaznih pisaca i djela – štoviše, *usprkos* takvoj namjeri – Finci nas obavještava o mnogome i različitim iz svijeta književnosti filtrirana kroz njegovo vlastito čitalačko i životno iskustvo. Mnogo je pisaca i djela, mnogo činjenica, ali i mnogo duha, pa i duhovitosti, u tim crticama. Između *fakcije* i *fikcije* nastaje svojevrsna *fincija*, koja nije ni fakcija ni fikcija, nego specifična nado-

Ovom knjigom Finci dokazuje da je najbolji u kratkim formama, u mikroeseju, filozofskom ili prozno-poetskom fragmentu, crtici, aforizmu. Može on istrčati i maraton, pa i pobijediti u njemu, ali je ipak najbolji u kratkim utrkama, na sto metara

Džaba ti misao ako je samo tvoja

Protiv duhovne pustoši: Predrag Finci

gradnja činjenica pripovijedanjem o njima, ali i specifična razgradnja osobnih priča (koje su ponekad zamišljene ili izmišljene) „tvrđim“ činjeničnim elementima.

Ono što je Finci ovom knjigom ponovno pokazao i dokazao jest da mnogo misli, mnogo promišlja, ali također umije da to dijeli s drugima jer umije da piše. A to nije pravilo među školovanim, *oznanstvenjenim* misliocima. Ono što ova knjiga pokazuje i dokazuje jest da je Finci u osnovi znanstvenik-filozof (načitan filozofima od Aristotela, preko Kanta i Hegela, do Husserla, koji baš i nisu bili literati profinjena stila), premda je očito da ova knjiga nije zamišljena kao znanstveno-filozofsko djelo. Isto tako, u strožem tekstu, kao što je njegova knjiga o Kantu, Finci ne uspijeva sakriti druge slojeve svoje naravi, esejističke, pa i pjesničke. Fincijeve su misli kantovski disciplinirane i uredne, ali nimalo suhoparne ni dosadne. Nerijetko zauzima neobične kutove sagledavanja problema i dovodi do iznenađujućih zaključaka, ali su oni udobno smješteni u razumljivu i komunikativnu cjelinu, naime, u logički i umjetnički doraden tekst. O tome je lijepo zaključio bosanski pisac Ranko Risojević (<https://www.jergovic.com/ajfelov-most/fincijev-uvod-u-lektiru/>), koji je, u osvrtu na ovu Fincijevu knjigu, kazao da je ona „istovremeno beletristička i udžbenička“ te kao takva „gotovo savršen uvod u lektiru“. I još nešto lijepo i točno kazao je Risojević; dao je gotovo savršenu definiciju knjige *O književnosti i piscima*: „bez prevelike filozofije, ali ne bez uticaja filozofije“.

O književnosti i piscima također pokazuje i dokazuje da je Finci najbolji u kratkim formama, u mikroeseju, filozofskom ili prozno-poetskom fragmentu, crtici, aforizmu. Može on istrčati i maraton, pa i pobijediti u njemu, ali je ipak najbolji u kratkim utrkama, na sto metara. Ova knjiga to pokazuje i dokazuje time što se sastoji od niza tekstova, a svaki od tih tekstova opet od niza fragmenata, koji se mogu čitati i zasebno i kao cjelina. U manjim formama misao je zbijenija, i brže dostiže čitaoca, i jače ga pogađa. Ali, ponavljam, zna Finci lijepo i rastegnuti misao kroz rečenicu, kada na drukčiji način uvlači čitaoca u svoju igru misli i riječi. Općenito govoreći, neizmerno je korisno imati pri ruci mislioca i pisca koji piše s lakoćom, i to ne samo knjigu za knjigom i tekst za tekstom nego i rečenicu za rečenicom. Čitaocu je to iznimno važno jer – džaba ti misao ako je samo tvoja. Međutim, Finci ne podilazi čitaocima, ne simplificira, u smislu banaliziranja, ne kalkulira računajući na uspjeh, kao što to čine neki među takozvanim *popularizatorima znanosti i javnim intelektualcima*. On misli i ispisuje prvenstveno sebe, ali na takav način – i u tome je njegovo umijeće – da to komunicira i korespon-

dira s drugima, s Drugim. Na jednom mjestu u ovoj knjizi on tu podlogu ili pozadinu dovodi do riječi u svojevrsnom *kredu* pisanja i pisca: „Kada bi me neki mladi pisac upitao za savjet, rekao bih mu ono što sam samom sebi govorio: piši o onome što uistinu znaš. I o onome što uistinu jesi. Ostavi ono što pripada Drugom njemu, o tome ti ne umiješ, ti to nisi. Nikada ne laži. Uči, čitaj, puno čitaj, a piši o onome što voliš, što poznaješ, znaš i osjećaš. Budi discipliniran, sto puta promisli, pažljivo pročitaj što si napisao, popravlaj, dotjeruj, napiši ponovo ako treba, bit će bolje. I iznad svega vjeruj u ono što radiš. Sebi vjeruj. U svaki tekst se uloži do kraja. Iza toga će se pojaviti nova snaga, nove ideje, zamisli, novi ti. Ti si tvoj tekst. Piši samo ono što ti hoćeš, samo ono što sam misliš da je pisanje. Ti si jedina mjera i jedino mjerilo svojega pisanja. I na kraju: piši kako hoćeš. Piši onako kako ti hoćeš da pišeš. Nikakav savjet, nikakvo pravilo ni metoda ne može te učiniti dobrim piscem. Samo ti.“ A opet, na jednom drugom mjestu, kaže: „Moja imaginacija je stvorila stvarnost teksta, koji se odvojio od mene i postao tekst za Drugog i po Drugom.“

Taman kad vas lakoćom i ugodnošću pripovijedanja uljuljka, kao u poglavlju *Katalog, moj*. Finci vas potrese, uzdrma ili čak užasne nekim uvidom koji zasijeca duboko, do srži problema, primjerice, problema čovjeka kao kulturnog bića. Pritom mislim na poglavlja *Granica pisanja* i *Budućnost književnosti*. Čitajući ta poglavlja shvatio sam koliko Fincija mori nerazmjer između onoga što se može reći i dospije reći, s jedne strane, te s druge strane, onoga što se ne stigne reći ili se ne može izreći, a trebalo bi biti izrečeno i, dakako, zapisano. Kaže on: „Mnogo je velikih, lijepih stranica pohranjeno u trezorima povijesti književnosti. Ali, postoji i mnogo toga što nije bilo, još gore: što nije moglo biti napisano. Nije napisano zato što je pisac bio na koban način onemogućen, ili zato što se pisac nije osjećao doraslim postavljenom zadatku, ili zato što ni jedna riječ nije mogla obujmiti događaj o kojem je pisac htio pisati.“

Finci je glasovit, da ne kažem zloglasan, po svojoj spisateljskoj produktivnosti. Nedavno sam utvrdio da ni sam ne zna koliko je točno knjiga objavio; smatrao je da ih je objavio manje nego što jest. Mnogima je neshvatljivo da (i zašto) toliko producira, da (i zašto) toliko piše i objavljuje, gotovo opsesivno-kompulzivno. Meni se, dok sam čitao ovu knjigu, učinilo da sam shvatio zašto je tomu tako. Naime, od užasa da bi pisanje i čitanje, pisci i čitaoci, književnost i knjige... sve to da bi jednom moglo nestati poput sarajevske Vijećnice 1992. ili postati posve irelevantno, što je zapravo isto, Finci piše mnogo i sve više da bi otežao posao uništavačima i ignorantima knjiga i književnosti. Naravno da je to utopijski pothvat, važan i naivan kao sve utopije, ali barem saznajemo, bivamo upućeni, prosvjetljeni o tome zašto su knjige i književnost važni, i zašto ih trebamo spašavati od uništavanja, irelevantnosti i zaborava, i zašto se trebamo truditi da, što je moguće duže, odgodimo ulazak u distopiju svijeta bez knjiga, književnika i književnosti. U tom duhu, predstavljanje knjige *O književnosti i piscima* zaključio bih zastrašujućim, lijepim i poučnim riječima kojima Finci zaključuje ovu knjigu: „Svijet bez lijepa i istinite riječi je pusti svijet, kojem se propast već dogodila. Književnost je jedan od znakova otpora takvoj duhovnoj pustoši. I kao znak svijeta i kao svijet po sebi. A kao veliko djelo ujedno i znak autentičnog bivanja. Dokaz i potvrda našeg Jest.“

Pjesnički svijet

Max Jacob

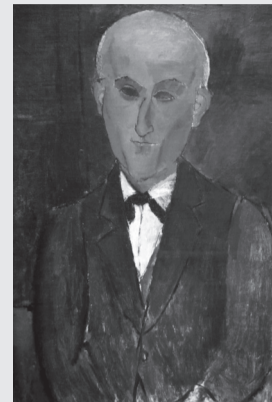
LUDA PJESNIČKA GLAVA

Glasoviti francuski pjesnik i romanopisac Maxa Jacoba (pseudonim Morven le Gaëlique) rodio se 1876. u Quimperu, u Bretanji, kao potomak pruskih Židova. Pisao je stihove i romane, a početkom 20. stoljeća afirmirao se kao začetnik i neposredni prethodnik dadaizma i nadrealizma. Premda se 1915. preobratio na katolicizam, čemu je doslovce kumovao Pablo Picasso, skončao je 1944. u koncentracijskom logoru Drancy pokraj Pariza. U prvoj i najvažnijoj zbirci stihova u prozi *Čaša za kocke* iznio je svoju poetiku, promovirajući načela koja je držao neophodnim da bi se pjesma u prozi mogla tretirati kao autonomno književno djelo. Poput kokca, Jacob nabacuje riječi, služeći se slobodnim asocijacijama, povezujući dječje brojalice, sanjarije i halucinacije, oslobađajući književni čin mimetičke i reproduktivne ovisnosti o takozvanoj objektivnoj stvarnosti. Kao pjesnik i inovator obračunavao se s romantizmom, a umjesto kompromitiranog nadahnuća inzistirao je na samosvijesti autora koji se oslanja na klasicizam, balansirajući na svoj način između tradicije i avangardnih stremljenja. Utemeljitelj dvadesetostoljetne pjesme u prozi, Jacob je pjesnik koji je iskušao sve moguće registre, kako to na jednome mjestu objašnjava Višnja Machiedo. Od ostalih radova valja izdvojiti njegove zbirke pjesama *Središnji laboratorij* i *Balade* te romane *Carska žrtva* i *Pisma*, u kojima je fiksirao vjerske dileme, nošen potrebom za preispitivanjem i konvertitskim strahom od prokletstva. Svoja vjerska iskustva opisao je isto tako u knjigama *Sveti Matorel* i *Obrana licemjerja*.

di svom jahaćem živinčetu koje bijaše već vrlo daleko i koje se vrati. To što je gđica Valombreuse bila maserka njezin bi joj vjerenik rado oprostio, ali što je bila krotiteljica, bijaše ipak previše.

STANOVITI A NE DRUGI PREZIRI

Riječnoj luci približavao se labud iz Andersenove priče. Naši unakrsni nasadi bjehu puni plemenitosti a staro predgrađe, pod ozelenjelom planinom, pružaše zaklon radnicima. Moj prijatelj, romantični pjesnik, i ja, na doku pokraj pralja, nuđali smo labudu iz Andersenove priče komadić kruha. Preziran labud ne vidje kruh, ali labud, o pralje, ne bijaše dovoljno zatečen bukom vaših pratljača i dalekom drekom vaših prepirki, o radnici koji poslije objeda stojite na vratima.

Amedeo Modigliani:
portret Maxa Jacoba

OSVJEŽIMO STARE TEME

U jednoj zemlji gdje se javne dražbe slika održavaju u dvorištu, okviri ležahu na tlu a preko tristo prozora, koje bijahu iznajmili njihovi vlasnici, ispunilo se mesarima. Bilo je kao za giljotinu! dolazahu vidjeti kako se ubija umjetnost i sreća. Mnogi od tih mesara na prozorima imali su kazališne doglede.

MALO MODERNIZMA POPUT ZAKLJUČKA

U crnoj noći kao tinta, polovica Svjetske izložbe u 1900., blistavo obasjana, odmakne se natraške od Seine i prevale se kao klada zato što je neka luda pjesnička glava zagrizla na nebu školice u zvijezdu od dijamanata.

PROLJEĆE

Pred ovom zlatnom sunčanom prašinom, na obzorju ravnice, pred ovom srebrnom prašinom vrba oko močvara, ovim zujanjem različitih kukaca, prerezanih zrikanjem zrikavca koji se silno prestravio aviona, pred ovom prašinom raštrkanih cvjetova, gavran sklapa svoja požudna baršunasta i svilena krila, pribere se, pozdravlja dubokim naklonom i tražeći u svojim grudima ispusti iz njih pelikanski krik, kakav bi krik umirućeg Krista.

A ja, puštajući da mi se moja glava u suzama, u suzama radosnicama, otkotrlja u lakat patuljka, nemoćnog starca, uskliknem:

„Moj Bože, ja sam panteist a ti si neizreciv.“

(S francuskog prevela
Višnja Machiedo)

PRAVA ČUDA

Dobri stari župnik! nakon što nas je napustio, vidjesmo kako odlijeće ponad jezera kao šišmiš. Bijaše prilično zadubljen u svoje misli pa nije primijetio čudo. Smočio mu se donji dio mantije, i tome se začudio.

KALEIDOSKOP

Sve je izgledalo kao mozaik: životinje koračahu šapama okrenutim spram neba, osim magarca koji je na svojem bijelom trbuhu imao ispisane riječi, riječi što se mijenjahu. Toranj bje kazališni dogled; bilo je pozlaćenih tapiserija sa crnim kravama; a za malu kraljevnu u crnoj haljini nismo znali jesu li joj na haljini zelena sunca ili pak nju vidimo kroz rupe dronjaka.

FEMINISTIČKO PITANJE

Pribojavaše se, ne priznavši to samome sebi, da se ona jednog dana ne bi prevarila u pogledu zvijeri. Kad je stigla u podnožje kule, tanahna romantična amazonka zastavi galop svog konja, uđe, istrlja zaručnika pa zaviz-

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 4 (145) Zagreb, listopad-studeni-prosinac 2019 / tišrei-hešvan-kislev-tevet 5780 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Zagreb, Palmotićeva 16, tel ++385(01)4817 655

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiberger

Savjet časopisa: August Kovačec, Arijana Kralj, Viktor Žmegač

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

ISSN: 1331-8438

NOVI OMANUT

Zagreb, 2019.

Sva prava pridržana.

Kontakti:

Glavni urednik (novi.omanut@yahoo.com)

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiberger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiberger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN **HR4223600001101558364**

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH